

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերջագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

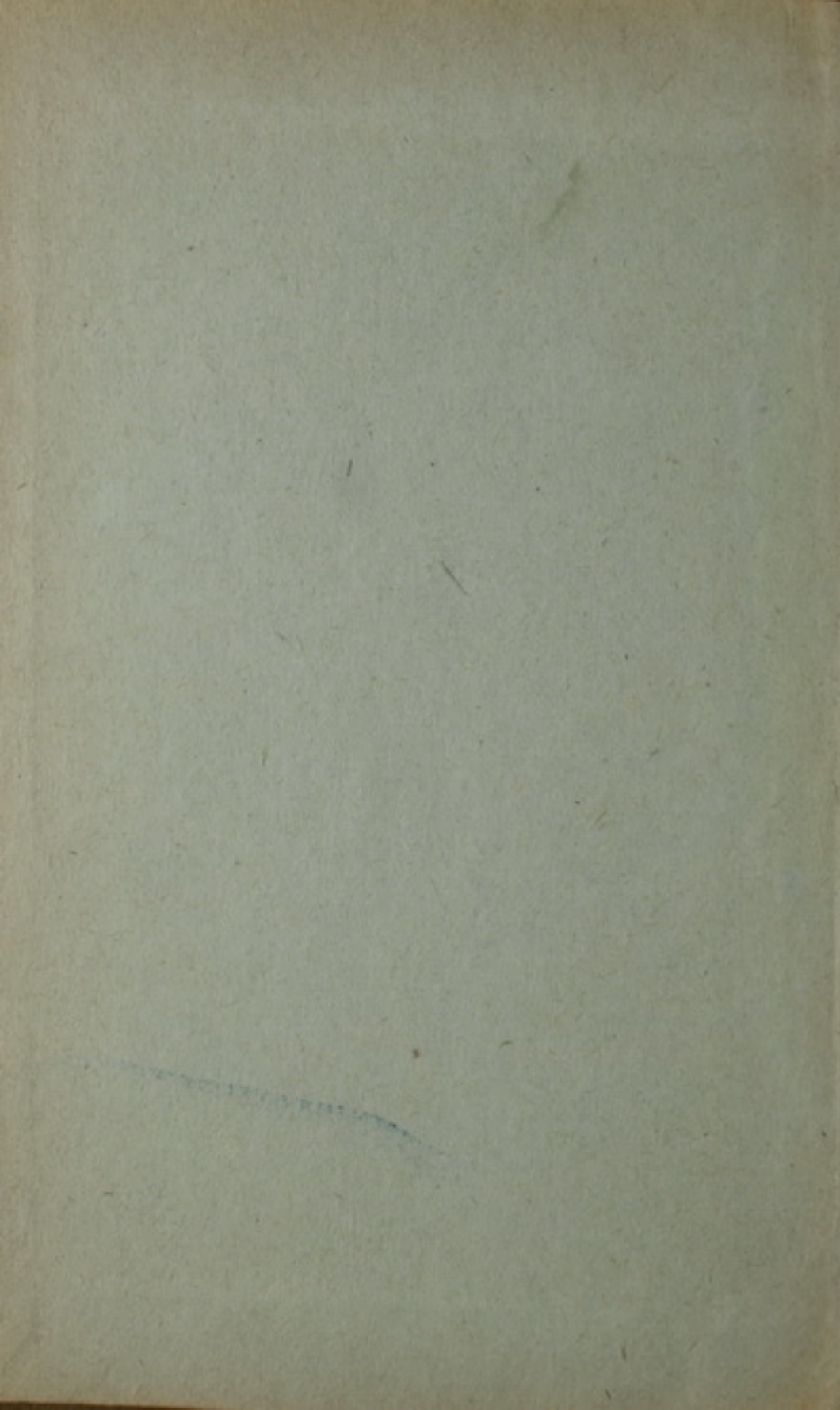
Դու կարող ես.

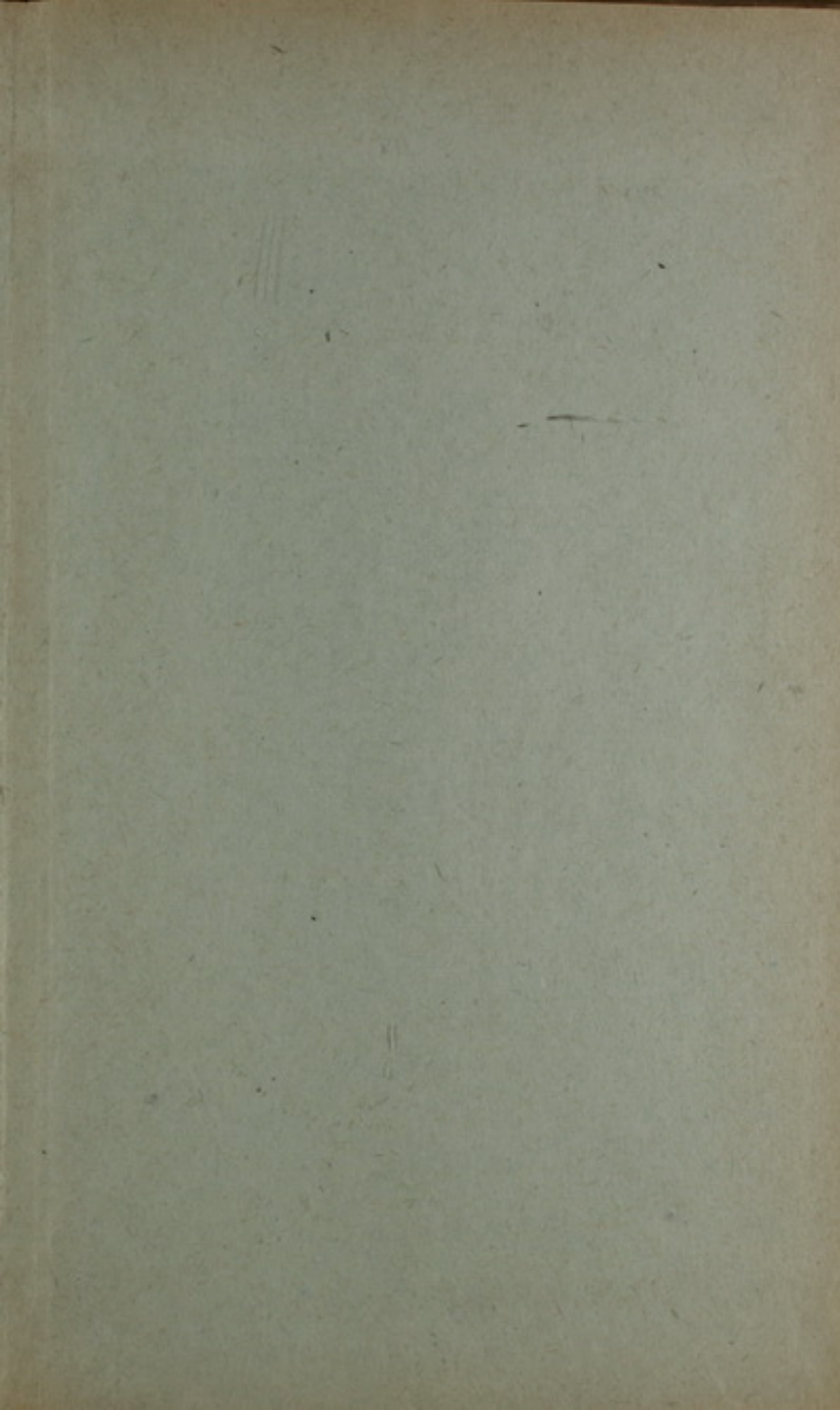
ստանձնել և տարածել նյութը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

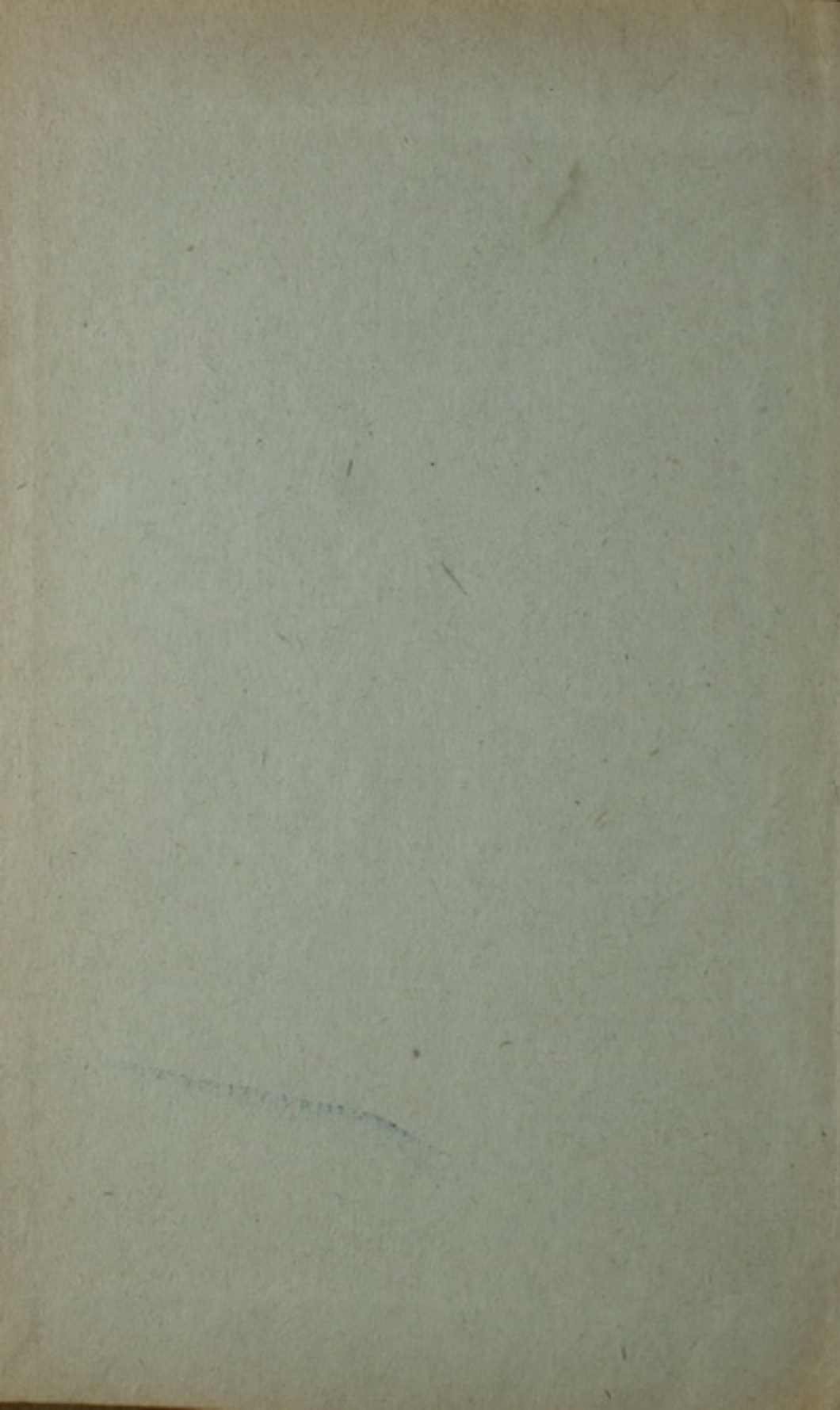
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Printed in Turkey

ԱԶԱՑ ՄՏԱՅՈՂՆԵՐՈՒ ՄԱՅԵՆԱԾԱՐ
ԹԻՒ 1

ԲԺԻՇԿ Մ. Կ. ՄԱԼԱՔԵԱՆ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԿՐՈՆՔ

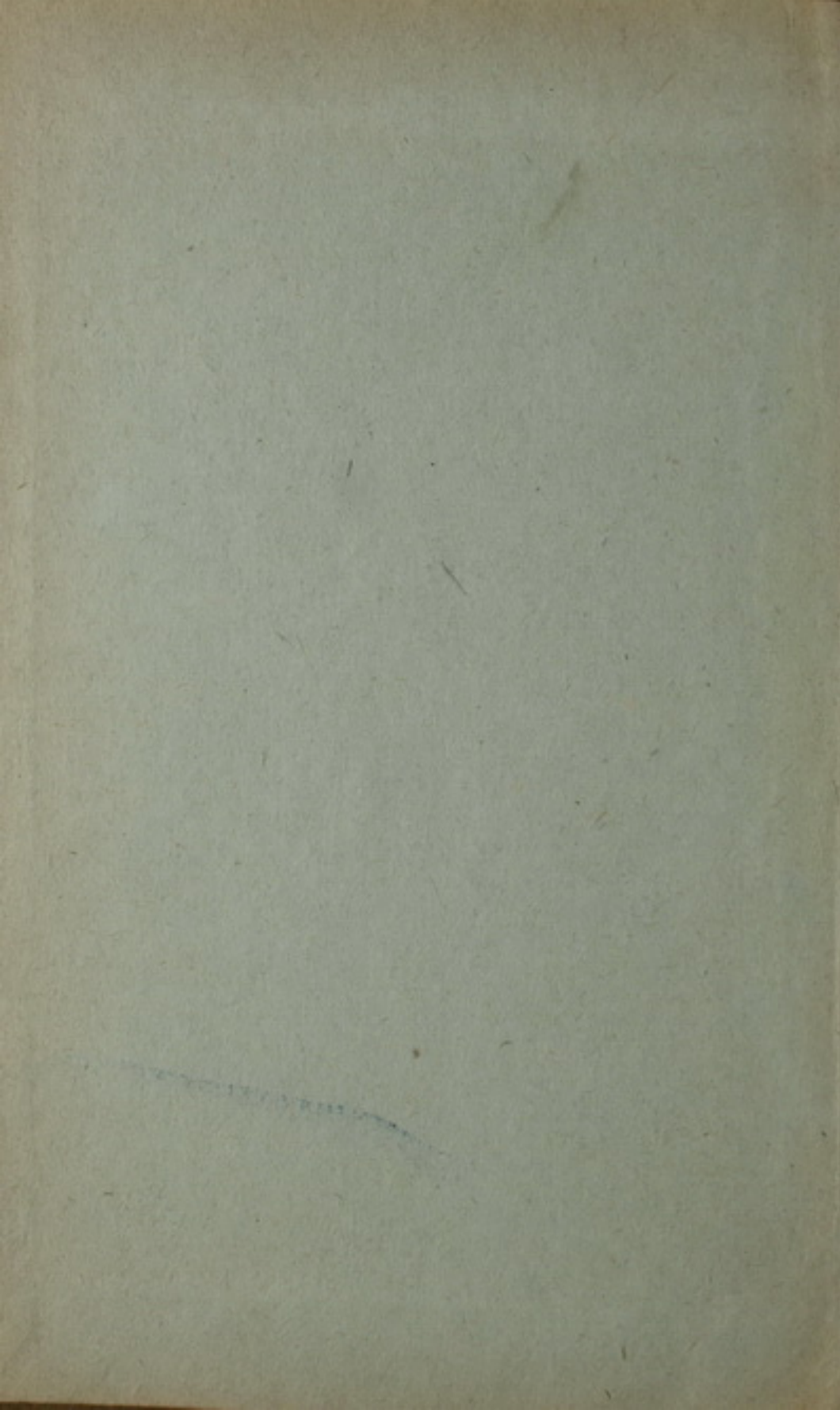
«Համարաստիւն» Գիտութեամբ:

Կ. ՊՈԼԻՒՍ

1922

ՏՊԱՐԱՆ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻՔ

ԲՅՈՒՅՎ Մ. Կ. ՄԱՍԻՍԵԱՆ

1
5-
ժժժ.
2

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

ԿՐՕՆՔ

«Համարադրվել է» «Խիստ քիմիք»:

ՏՊԱԳՐ. Ց. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻԷ

Կ. ՊՈՒԻՍ — 1922

Նիւթին և ուժին անընթեղի կայր կամ անոնց նոյնա-
թիւնը գիտութեան առաջին ու վերջին խօսքը եզրած է և
պիտի ըլլայ միշտ:

ԼՇԵԿՆՇ

Խորհողութիւնը նիւթին մէկ շարժումն է:

ՄՈԼԵՇՅ

Գաւանանքներու շնչումը բարոյականի ծնունդն է:

ԹՄԹ

Զարգացում... աճ՝ այն մտղական բարձր որուն շար-
նի մեզ շրջապատող բոլոր աւելածուածները կրնանք լու-
ծել, կամ գէթ՝ ան մեզ կը գնէ գանձնք լուծելու համբուն վրայ:

ՇԷԲԷ

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Բ Ե Ն

Գիտութիւն, փիլիսոփայութիւն եւ կրօնք...

Մարդկային տիեզերական գիտակցութեան ամբողջութիւնը, — սկսելով նախնական դիցաբանական ու երեւակայական շրջաններէն՝ մինչեւ միջին դարու կէս-գիտական խարխափումները, միջին դարու բնագանցական ու վերացական տեսութիւններէն՝ մինչեւ ժամանակակից դրական ու փորձառական դպրոցին վերջին եզրակացութիւնները...: Մեր նպատակն է ներկայացնել ասոնց համառօտ ու հարեւանցի մէկ մանրանկարը: Ջանացած ենք ամէն ինչ դիտել գիտական ակնոցով եւ փորձել ջնջել ինչ որ դրական չէ, ճշմարիտ գիտութիւն չէ:

Աշխատած ենք ճանչնալ՝ հասկնալու համար, իրերը դիտել՝ զանոնք բացատրել կարենալու համար. «ինչպէս»-ը սահմանել՝ «ինչու»-ն զանելու համար, ո՛չ թէ բնագանցական «ինչու»-ն, այլ գիտականը, արդիւնքին փիլիսոփայական պատճառը:

Եւ մենք առանց կողմնակցութեան, սա եզրակացութեան հասած ենք որ՝ ուր գիտութիւնը ոտք դրած է, հոն ո՛չ կրօնքին համար եւ ոչ ալ կրօնքէն բան մը մնացած է:

Կրօնական գերբնականութիւնը տեղի տուած է գիտութեան առջեւ եւ գիտութիւնը իր անայլալ պարզաբնութեամբ բնութեան ամէն խաւերը քննած, զննած, հետազօտած ու պրպտած է եւ իր փորձառական ու ապացուցական դրութեան լոյսը սփռած է ամէն տեղ:

Եւ մեր տիեզերքին ստեղծման, գոյութեան ու

զարգացման համար ենթադրուած գերբնական աստուածներու վարկածը, որ իւրաքանչիւր կրօնքի հիմը, վարդապետութիւնը, ոգին կը ներկայացնէ՝ գիտութիւնը անոր չի հանդիպեցաւ եւ ոչ մէկ տեղ, ո՛չ աստղերու կազմութեան, շարժման ու բնաշրջման, ո՛չ կենդանի արարածներու ծննդեան, կատարելագործման եւ փոփոխումներուն մէջ, սկսելով նախարջիջէն մինչեւ մարդը, այս վերջինը իր զգացումներով եւ խորհողութեամբ:

Ընդհակառակը, մարդը, իր այքերով կամ հնարած գործիքներուն շնորհիւ ո՛րչափ յառաջացաւ իր նուաճումներուն մէջ, ո՛րչափ խորը թափանցեց իր քիմիական բաղադրութիւններով եւ տարբաղադրութիւններով թէ՛ ապրող արարածներու եւ թէ՛ անկենդան մարմիններու քով, գիտական մարդը նիւթի մասնիկներուն քով գտաւ այն բնական եւ փորձելի պատճառները՝ որոնք արտադրած են տիեզերական նիւթերին բնաշրջումն ու փոփոխութիւնները:

Գիտութեան շնորհիւ տիեզերքին մէջ ջնջուած է Աստուծոյ մատը եւ ուղեղին մէջ՝ հոգիի գոյութիւնը:

Գիտունը՝ միմիայն ճշմարտութիւնը խուզարկելու իղծէն վառուած՝ ըսած է. ինչ որ պարզապէս տեսած է, որովհետեւ տեսած է, առանց վայրկեան մը նկատի առնելու իր անհատական գաղափարը կամ ուրիշներու կրօնական զգացումները:

Այսպէս, օրինակի համար, նոյն իսկ վանական մը՝ Կոպեռնիկոս, անկրօն կը նկատուի՛նքը կ'ուսումնասիրէ երկրի շարժումները, որչափ որ Աստուածաշունչը հակառակը կը պնդէ:

Այո՛, գիտութիւնը՝ թէ՛ մասնակի գիտերով եւ թէ՛ ամբողջութեամբ անկրօն է եւ դարաւոր աշխատութիւններէ, յոգնութիւններէ վերջ, նա յաջողած է

մարդկային մտքէն վտարել գերբնականին գաղափարը
 եւ կրօնական գառանցանքներուն տեղ՝ կը բացատրէ
 բնութիւնը դրականապէս. եւ բնութեան ուժերու
 նանաչողութեամբ ու անոնց կիրառումով կը ձգտի
 մարդկային գոյութեան պայմանները բարւոքել:

Դարերու շրջանին մէջ, կրօնքը փորձեց ու կռուե-
 ցաւ այս գիտական յառաջացման դիմադրել եւ ար-
 գելք ըլլալ. գիտունները սեւ սարսափի օրեր անցու-
 ցին. խրաքանչիւր գիւտ կը փոխարինուէր ու կը
 վարձատրուէր հաւածանքով կամ դատապարտութեամբ
 մը: Խօսք, գիրք, դասաւանդութիւն պէտք էին կրօնա-
 կան աւելորդապաշտութիւններուն չդպիլ, եւ ասի՝
 մինչեւ Ի. դարուն սկիզբները: Քանի՛ քանի՛ բանտար-
 կութիւններ... քանի՛ քանի՛ խարոյկներ բարձրացած
 են...:

Բայց այսօր կրօնքը արդէն պատմութեան կը
 վերաբերի եւ իր գոյութիւնը կը պահէ իրր ժամանա-
 կավրէպ մը, սովորութեան բեկորներ. կրօնքը արդէն
 մարդկութեան տղայական տարիքներու տգիտութեան
 մէկ բնական արդիւնքն էր. ո՛րչափ գիտութիւնը կը
 յառաջանայ, ա՛յնչափ կրօնական գաղափարն ալ կը
 հեռանայ մեզմէ:

Կրօնքը այլեւս պիտի չի կրնայ ապրիլ: Ինչպէս որ
 առաւօտուն արեւին ծագման հետ՝ անոր նառազայթ-
 ները ամէն տեղ կը թափանցեն եւ խաւարը կը փա-
 րատի, նոյնպէս ալ կրօնական տգիտութեան խաւարը՝
 որ դեռ կը գտնուի տգէտ ամբոխին քով՝ գիտութեան
 փառաւոր լուսաճանճանչներուն առջեւ քիչ ատենէն
 պիտի լուսաւորուի, եւ, ո՛չ եկեղեցիի պատ պիտի մնայ
 եւ ոչ ալ տգիտութեան պատուար՝ որոնք մինչեւ
 այսօր արգելք հանդիսացած են մտքերու ազատ
 սլացման եւ նշմարտութեան լոյսին թափանցման:

Այսպէս տիեզերական մեծ վրեպը գիտական հարուածը պիտի ընդունի անպայման:

Եւ գիտութիւնը անկրօն ու բացասական է, նաեւ կրօնաբանդ՝ ո՛չ միայն ծիսական, այլ նաեւ հաւատքի տեսակէտով:

Գիտութիւնը կը հաստատէ այսօր թէ՛ ինչ որ կը պատահի բնութեան մէջ, կենդանի ու անկենդան աշխարհներուն մէջ յառաջ կուգայ նիւթին շարժումներէն, եւ այսպէս՝ գիտութիւնը ջնջած է գերբնականին գաղափարն ու գոյութիւնը, որով գերբնական ուժի մը՝ Աստուծոյ ուղղուած աղօթքն ալ գոյութեան պատճառ չունի:

Աղօթելը ժամանակի պարապ սպառում մըն է եւ մարդ կեանքի պայքարին մէջ յաջողելու համար գերբնական ուժի մը ապահինիլն ապարդիւն. միմիայն ինք իր ուժին վրայ վստահելու է, քանի որ երկինքը կամ գերբնականը իրեն քան մը չեն կրնար ընել:

Ուրեմն գիտութիւնը ո՛չ միայն կրօնքը կը տապալէ, այլ նաեւ կը խախտէ հաւատքը, եւ՝ ծուլացնող, դատարկ, անօգուտ աղօթքը կը փոխարինէ՝ արդիւնաւոր ու բարձրացնող աշխատութեամբ:

Գիտութեան՝ եւ ո՛չ թէ կրօնքին շնորհիւ է որ խորտուրորտ ճամբաները եղած են ուղիղ ու գործածելի. գիտութեան՝ եւ ո՛չ թէ հաւատքին շնորհիւ է որ լեռները նեղքուած, օվկիանոսները նաւարկելի եղած են. գիտութեան՝ եւ ո՛չ թէ աղօթքին շնորհիւ է որ հիւանդներ կը բժշկուին, եւ, մարդկութիւնը այնքան կը զօրանայ՝ ո՛րքան կը հեռանայ կրօնքէն կամ անտարրեր կը գտնուի գերբնական ուժի մը հանդէպ:

Այո՛, կրօնքը կը վերաբերի պատմութեան, եւ այսօր ո՛չ մէկ խորհող անձ իր հիւանդը բժշկելու համար աղօթքով կամ խաչահանգիստով կը գոհանայ,

այլ պարզապէս զիտութեան մարդուն կը դիմէ:

Կրօնքը ժամանակին արգիլած էր զիտական զիտերու ուսումը կամ հրատարակումը:

Որքան ժամանակները փոխուած են...: Գիտութիւնը արեւուն պէս է. նա կը փայլի ամէն մարդու համար եւ ամէն տեղ:

Այժմ ամէն տեղ մէկ զիտակցութիւն կայ, ան ալ զիտականն է. մէկ զրութիւն կայ. — փորձառականը:

Անշուշտ մարդիկ կան եւ թերեւս ոչ կրօնամոյններ՝ բայց անպայման նախապաշարուածներ՝ որոնք համոզուած են թէ՛ մարդկութիւնը չի կրնար առանց կրօնքի ապրիլ եւ գոյութիւն ունենալ:

Բայց ո՞չ ապարէն մարդոց եւ տղոց պիտի ուսուցանենք զիտական ծանօթութիւնները, հրաշալի զիտերը, երկնի եւ աստղերուն կազմութեան, բնաշրջման օրէնքները. չէ՞ որ ասոնք ամէնքն ալ առաջին քայլէն իսկ կը հաստատեն կրօնքին, հաւատքին ոչնչութիւնը. բայց չենք կրնար ընդունիլ թէ՛ անդին կրօնաւորք՝ թաւիշներու վրայ բազմած՝ պիտի շարունակէ մատաղ մտքերը թունաւորել, մարդկային միտքը պղտորել աւելորդարանութիւններով՝ ըսելով թէ՛ երկիրը 7 օրուան մէջ ոչինչէն ստեղծուած է կազմ ու պատրաստ, թէ՛ օր մը աստղերը պիտի իյնան, թէ՛ առողջութիւնը աստուածային պարգև մըն է, թէ՛ հիւանդութիւնը Աստուծոյ մէկ քմահաճոյքը եւ բժշկուելու համար բաւական է ուխտի գնալ, բահանային զրամ դրկել — որպէս զի աւելի փորը պարարտացնէ եւ ծուլութեան վարժեցնելու նպատէ — մոմեր վառել, խունկ ծխել, ազօթքի կենալ կւայն, եւայլն:

Ոչ, այլևս կարելի չէ այդքան թուլամորթութիւն եւ տգիտութիւն: Արդեօք պիտի համարձակի՞նք նիւթին շարժման, երկկտրականութեան, տարութեան,

լոյսի վրայ լուել. եթէ լուենք, պէտք է նաեւ ջնջել բո-
լոր մերկնանները, գիւտերը. իսկ եթէ ասոնց վրայ խո-
սինք, արդէն կրօնքը գոյութիւն չունենար:

Արդեօք կարելի՞ է լուել գիշերուան ու ցերեկուան
բուն պատճառին վրայ, այսինքն երկրի շարժման
մասին: Արդեօք կարելի՞ է ընդունիլ թէ ծիրանի գօ-
տին երկնային ազդարարութիւն մըն է:

Արդեօք կարելի՞ է այսօր չընդունիլ թէ կեանքը
մարմինը կազմող բջիջներու գործունէութեան ար-
դիւնք է, եւ եթէ մարդը միւս բոլոր կենդանիներէն
աւելի բարձր է, պատճառը այն է որ մեր ուղեղը
աւելի զարգացած է եւ թէ մեր զգայնութիւնը, մեր
աշխուժութիւնը, մեր մտաւորական կարողութեան
աստիճանը կախում ունին մեր ուղեղին բջիջներու
ածումէն կամ զարգացումէն, անոնց որսիտացումէն
կամ դաստիարակութեամբ ազնուացումէն:

Նոյնպէս գործարանաւորութեան քնախօսական
երեւոյթները, զոր մենք հոգեկան գործունէութեան
կամ պարզապէս հոգիի անուան տակ կը միացնենք,
միեւնոյն մերկնական (ֆիզիքական եւ բիմիական)
երեւոյթներով կը յայտնուին թէ՛ մարդուն եւ թէ՛
միւս ողնայարաւորներուն մէջ: Այս հոգեկան պաշ-
տօններուն համապատասխանող գործարանները՝ ու-
ղեղ եւ ողնածուծ, թէ՛ մարդուն եւ թէ՛ միւս կենդ ս-
նիներուն մէջ միեւնոյնն են, սա տարբերութեամբ որ՝
մարդուն մէջ աւելի զարգացած են:

Այսօր առանց ուղեղի հոգեկան կեանք մը չենք
կրնար ըմբռնել:

Ուղեղէն անկախ եւ ինքնին գոյութիւն ունեցող
հոգիի մը միսթիք հաւատքը՝ անցած դարերու աւե-
լորդապաշտութիւններէն բեկոր մըն է: Անշուշտ տա-
կաւին ան մեծ դեր մը կը խաղայ արդի տգէտ կամ

կրօնատէր ամբոխին բով. սակայն գիտական ընախօսութիւնը յաջողեցաւ ցուցնել թէ՛ այս հաւատալիքները հաստատուած են կամաւոր պատրանքներու վրայ, որոնք մեզ փոխանցուած են անցած դարերէն:

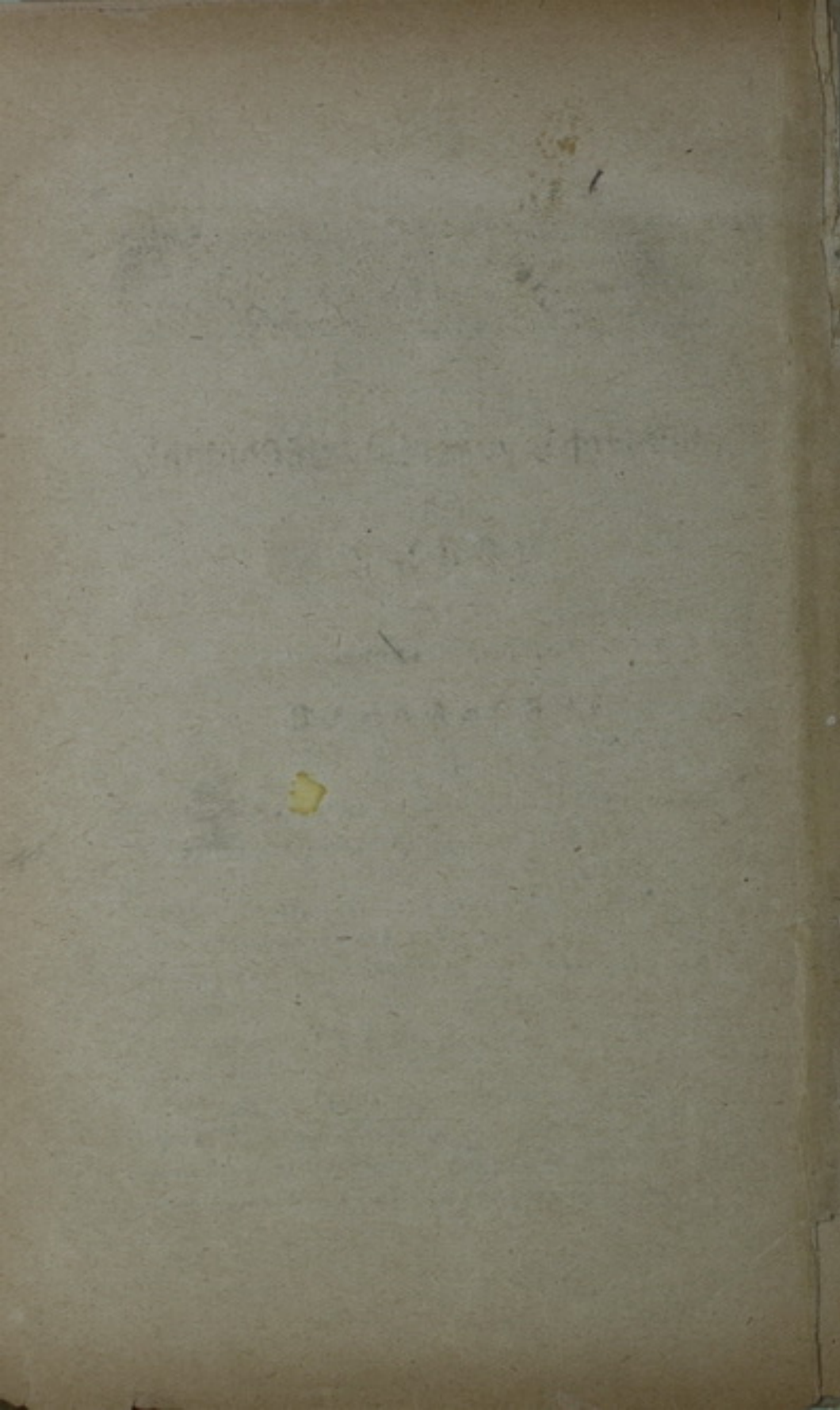
Այսօր ուրեմն կարելի չէ առանց գիտութեան ապրիլ. բայց երբ գիտութիւն կ'ընենք, մահացու հարուածը կուտանք կրօնքին:

Պահպանողականները եղած են եւ են թշնամի՝ ազատ-մտածումին եւ ուխտեալ պաշտպանը՝ աւելորդապաշտութեան: Պիտի կռուինք անոնց դէմ, որովհետեւ գիտական ծանօթութիւնները ներկայ մարդկութեան համար պիտի ըլլան զօրաւոր խթան մը՝ որ զինքը պիտի մղէ աւելի եւս յառաջադիմելու անժանօթին ճամբուն մէջ:

Գիտութիւնը պարտի ըլլալ այսօր ո՛չ միայն մէկ բանի մտաւորականներու՝ այլ նաեւ ամբոխին աւետարանը, գիտութեան նոր աւետարանը:

Պիտի ջանանք մտքերը լուսաբանել եւ մասնաւորաբար գիտութիւնը սիրցնել: Ահա՛ մեր նպատակը:

ԲՃԻՇԿ Բ. Կ. ՄԱԼԱՔԵԱՆ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ե Ի

Կ Ր Օ Ն Ք

Ա.Ռ.Ա.ՋԻՆ Գ.Լ.ՌԻՆ

Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

I

Ամբողջ տիեզերքը կը շարժի, կը յառաջանայ ու կը կատարելագործուի. յառաջադիմութիւնը բնութեան հիմնական մէկ օրէնքն է:

Վժժ. Դարուն մէջ, արդէն գոյութիւն ունեցող գիտութիւնները ակնկալուածէն և գուշակուածէն ա՛լ աւելի յառաջ գացին, նորեր ծնան. որոնց գաղափարն անգամ առեղծուածային պիտի թուէր մօտաւորապէս հարիւր տարի առաջ. մէկ խօսքով Վժժ. Դարը եղաւ գիտութեանց դար:

Գիտութիւնը օրէ օր յառաջանալով՝ ուզեց ամէն ինչ իրեն հպատակեցնել, բոլոր վարդապետութիւնները առ ոչինչ համարիլ և յետոյ՝ զանոնք կո՛ւլ տալ: Մարդկային միտքը միմիայն գիտական հարցերով սկսաւ զրա-

զիւ, որով գիտութեան և փիլիսոփայութեան միջեւ պայքար մը ծնաւ :

Այսօր արդեօք միմիայն գիտութիւնը բաւական է մարդկային մտքին, հետաքրքրութեան գոհացում տալու : Պատասխան մը պահելու կամ տալու համար հարկաւոր է ճշտութեամբ որոշել գիտութեան նպատակը, դրութիւնը և հայթայթած արդիւնքները : Այն ատեն միմիայն պիտի կրնանք որոշել թէ՛ գիտութիւնը կրնա՞յ ամէն տեսակ խնդիրներ լուծել, մտքի ամէն պահանջներուն գոհացում տալ :

Ի՞նչ է ուրեմն գիտութիւնը. ի՞նչ է անոր նպատակը և դրութիւնը. ան մինչեւ ո՞ւր կրնայ հասնիլ կամ բարձրանալ : Զանազան նիւթերու համեմատ ի՞նչ տարբեր ձեւեր կ'առնէ : Վերջապէս բնութեան և մարդուն մասին ի՞նչ վերջնական, կարեւոր ճշմարտութիւններ կը դաւանի :

Տիեզերքը իր ամբողջութեան կամ երեւոյթներու անվերջ ու զանազան բազմաւորութեան մէջ մեզ կը ներկայանայ իբր հանելուկ մը՝ որուն լուծման համար մարդկային միտքը միշտ մոլիօրէն զբաղած է :

Արեգակը՝ որ կը փայլի, հովը՝ որ կը փչէ, անձրեւը՝ որ կը տեղայ, գետը՝ որուն ջուրերը կ'երթնան ծովը թափիլ, ծառը՝ որուն ճիւղերը դէպի երկինք կը բարձրանան, կենդանին՝ որ կը թռի, կը սողայ կամ կը քայլէ, վերջապէս մարդը և մասնաւորաբար մարդը ուրիշ հազարաւոր երեւոյթներու հետ կը ներկայացնեն հարցեր՝ որոնք մեր հետաքրքրութիւնը կ'արթնցնեն և բացատրութեան մը կը կարօտին : Անշուշտ այս հարցերէն մաս մը այսօր շատ լաւ կը ճանչնանք, և ասոնք այնքան պարզ են և տղայական կը թուին՝ որ կը զարմանանք թէ ի՞նչպէս հազարաւոր տարիներ անհասկնալի ու խորհրդաւոր մնացած են : Այսօր դպրոցական տղան

իսկ գիտէ որ՝ եթէ առաւօտեան արեւը կը ծագի հորի-
զոնին վրայ և իրիկուան մարը կը մտնէ, պատճառը այն
է որ՝ երկիրը 24 ժամուան մէջ ինք իր վրայ կը դառ-
նայ, որուն միջոցին երկիրը իր մակերեսը արեւուն կը
ցուցնէ յաջորդաբար, այսինքն երբ կէսը լուսաւորուի՝
միւս կէսը մութ է: Բայց այսքան պարզ բացատրու-
թեան, այսքան դիւրահասկնալի համոզման գալու հա-
մար՝ ո՞րքան տարիներ ենթադրութիւններ, սխալներ,
անորոշութիւններ հարկաւոր են եղած, մանաւանդ երբ
աչքի առջեւ ունենանք որ՝ աստղաբաշխութիւնը ամե-
նահին օրերէ ճանչցուած գիտութիւններէն մէկն է:

Հազիւ երկու հարիւր տարի կայ՝ երբ՝ երկրիս կեդ-
քոնը ինկող մարմինի մը այսքան պարզ ու հասարակ
իրողութիւնը բացատրուեցաւ նեւտոնի ճշտած սկզբուն-
քով, որուն համաձայն մարմինները կ'իյնան՝ որովհետեւ
ծանր են և երկիրը քաշողական ոյժ մը ունի: Հազիւ
հարիւր տարի կայ որ գիտականօրէն կը հասկնանք և
միջնորդաւորային ելեկտրականութեամբ կը բացատրենք փո-
թորիկը, որոտումն ու կայծակը:

Նւ մտածել որ ի՞նչպէս մարդիկ երկար դարեր
բնութեան այս շատ պարզ երեւոյթներուն անգիտակից
և անոնց պատճառներուն ու օրէնքներուն անտեղեակ
ապրած են: Սա ճշմարիտ է որ, այժմ ևս կան կարգ մը
երեւոյթներ՝ զեռ գիտութեան կողմէ անբացատրելի և
որոնք թերևս շատ պարզ բաներ են:

Կապալաշտ վայրենիները, որոնք աստուածներ կը
դաւանին ծառերուն ու քարերուն մէջ, սրտի ա՛յնքան
գոհացում կը դտնեն՝ որքան հաւատացեալները՝ որոնք
կը բացատրեն ախեղերքն ու երեւոյթները ամենակարողի
մը գոյութեամբ, և ո՞րքան մենք՝ որ գրականօրէն և
գիտականօրէն կ'ըմբռնենք այդ միեւնոյն իրողութիւն-
ները: Մարդ արդէն միշտ իր հասկացողութեան, միջա-

վայրին ու ժամանակին համեմատ ջանացած է ըմբռնել
և մեկնել բնութեան օրէնքներն ու երեւոյթները :

Անշուշտ այդ հասկացողութեանց և ըմբռնումներուն
միջև զանազանութիւն մը կայ. անշուշտ-Հոմերոսի ժա-
մանակ ապրող Յոյներէն շատ աւելի բան գիտենք.
աւելի լաւ կը հասկնանք և աւելի գիտուն ենք :

Բայց ի՞նչ է գիտութիւնը :

Առնենք հասարակ և բնականական օրինակ մը, ջան
մը՝ որ կը վառի և իր լոյսով մեզ կը լուսաւորէ. ահա՛
իրողութիւն մը : Բայց ինչո՞ւ ջանք կը վառի. ի՞նչ է
լոյսը :

Այս հարցումներուն հիները կը պատասխանէին թէ
ջան մը կը վառի՝ որովհետեւ ամէն մարմին կը պարու-
նակէ նուրբ, աստուածային տարր մը, որ աղբիւրն ու
պատճառն է լոյսին ու տարութեան և կ'արտայայտուի
երբեմն բարերար ձեւի տակ, արեւուն մէջ, և երբեմն ալ
մետատակար՝ կայծակին մէջ : Կրակը էութիւն մըն է և
երկրին վրայ երբեմն բարի և երբեմն չար ու զայրացած
աստուածութեան մը դերը կը կատարէ :

Այսպէս նաեւ թոյր բնական երեւոյթները՝ ցերեկը,
գիշերը, հովերը, փոթորիկը և այլն նախնեաց կողմէ կը
բացատրուէին ուրոյն աստուածութիւններով, ապրող
էութիւններով՝ որոնք մարդուն պէս ունէին գիտաւո-
րութիւններ, կամք, քմահաճոյք և այլն :

Նկատի առնենք նաեւ բնական այս ահուելի ուժե-
րուն աղղեցութիւնը՝ մարդկային մտքին վրայ, և անոնց
տուած թռիչքը՝ երեւակայութեան :

Բնական երեւոյթներու բացատրութեան առաջին
ձեւը ուրեմն եղած է բողոքովին աստուածաբանական :
Հին դարերու գիցարանութիւնները լոկ բնութեան վար-
դապետութիւնները կը ներկայացնեն. ամենէն առաջին,

ամենէն բնական աստուածարանական արտայայտութիւնը
կուսպաշտութիւնն է :

Յունական բազմաստուածութիւնը նախնական
կուսպաշտութեան մէկ ձեւափոխումն է, աւելի բանա-
ւոր և աւելի կատարելագործուած :

Միաստուածութիւնը վերջին բարեշքումն է :

Աւելի մօտէն նշմարելով ու ճանչնալով բնական
երեւոյթներու կանոնաւորութիւնը և իրերու շիանալի
այլազանութեան տակ ծածկուած խորին միութիւնը,
մարդը այն եզրակացութեան եկած է թէ՛ ամբողջ երե-
ւոյթները և տիեզերական կարգը իսկ, գերբնական և
ամենակարող կամչի մը ենթակայ են : Բայց դիւրին է
ըմբռնել թէ՛ քաղաքակրթուած մողոլուրդներու
միաստուածեան կրօնքները, բնութեան երեւոյթներու
նախնական բազմաստուածեան բացատրութեանց մէկ
հեռաւոր արձագանգը կը ներկայացնեն :

Բայց վերադառնանք մեր նախորդ օրինակին : Եթէ
մրեւնոյն հարցումը ուղղենք միջին դարու մէկ գիտու-
նին, օրինակի համար թէ ինչո՞ւ ջանք մը եր վառի, մեզ
պիտի պատասխանէ թէ՛ նիւթին մէջ կայ այրելու յատ-
կութիւն մը : Եւ եթէ քիչ մը աւելի մանրակրկիտ
հարցնենք, պիտի պատասխանէ թէ կիրկիչ յատկութիւնը
ոյժ մըն է, կարգ մը մարմիններու մէջ ասրածուած
մասնաւոր շնորհ մը՝ որ վառելի կ'ընէ այդ մարմին-
ները և կ'արտազրէ լոյսը : Այսպէս է որ Մոլիէռի
Մքանառէլը կը բացատրէ մորֆինի ազդեցութիւնը, այ-
սինքն մորֆինը կը քնացնէ, որովհետեւ քնացնելու
յատկութիւն մը ունի, իսկ այս պատասխանը թող այժմ
մեզ չի խնդացնէ : Այսօր իսկ բնութեան մէջ կան կարգ
մը հարցեր՝ որոնց մասին նոյնանման պատասխաններ
կուտանք և գիտութիւնը կարողացած չէ դեռ վերջին
բառը արտասանել :

Բնական երեւոյթներու բացատրութիւնը մարմիններու մէջ պարփակուած յատկութիւններով, զօրութիւններով կամ իսկութիւններով՝ ամբողջ միջին դարու մէջ իշխեց գիտուններու մտքին վրայ:

Ուրեմն կրօնական վարդապետութեանց մէջ երեւոյթներու պատճառները՝ ապրող էակներ, կամք, անձեր են: Իսկ միջին դարուն մէջ՝ կոյր, խուլ ու բիրառուներ: Հին դիցարանութեանց ապրող աստուածներով լեցուն աշխարհի մը տեղ, միջին դարուն ունինք աշխարհ մը՝ թաքուն ու խորհրդաւոր ուժերով, որոնք մարդուն բարիք կամ չարիք պատճառելու անգիտակից են և կը յայանուին միմիայն իրենց արդիւնքով:

Բայց երեւակայական աշխարհէն կ'անցնինք գիտական աշխարհին մէջ, որը որչափ ալ անկատար ու անզտնացուցիչ՝ դարձեալ յառաջդիմութիւն մը կը ներկայացնէր և հազարաւոր աւելորդապաշտութիւններ կը քանդուէին: Կրակը, քանի որ ուժով կը բացատրուէր, պաշտելի աստուած մը չէր և հարկ չի կար անոր աղօթքներ ընել կամ զոներ մատուցանել: Կրակը ոչ մըն էր՝ պարագային համեմատ բարերար կամ չար, և առանց մահացու մեղք մը գործած ըլլալու՝ մարդ կարող էր անկից օգտուիլ կամ իր անձը պաշտպանել անոր շարիքներուն դէմ:

Բնութեան հանդէպ մարդուն գիրքին այս փոփոխութիւնը պատրաստեց արդի գիտութիւնը. «Գիտնալ, կարող ըլլալու համար», ա՛յս էր միջին դարու ձգտումը:

Սակայն խոստովանինք որ միջին դարու գիտութեան հիմք սխալ էր: Բնական երեւոյթներու պատճառներն էին անտեսանելի, կոյր, խորհրդաւոր ուժեր, և իւրաքանչիւր մարմինի, իւրաքանչիւր արարածի, իւրաքանչիւր երեւոյթի վերագրել՝ սրօշ, յատուկ,

ինքնիշխան և անկախ պատճառ մը, այսպէսով գիտութիւնը անհունօրէն կը բազմապատկէր բացատրութեան սկզբունքները և հասկացողութեան պահանջին կը հայթայթէր խարէական գոհունակութիւն մը, և, հրապարակ կը հանէր ա'յնքան հարցեր՝ ո'րքան լուծումներ :

Մէկ խօսքով աստուածաբանական դրութիւնը կը ջանայ բացատրել բնական երեւոյթներու պատճառները՝ անձերով, էակներով, աստուածներով :

Երկրորդ դրութեան մէջ, որ բնազանցական գիտութիւն կը կոչուի, բնական երեւոյթներու պատճառները կը նկատուին իրարմէ անջատ, աներեւոյթ ու կոյր ուժեր :

Այժմ կը մնայ խօսիլ արդի գիտութեան վրայ՝ որով բնական երեւոյթները ո'չ միայն յտակօրէն կը բացատրուին, այլ նաեւ գոհացում կուտայ հասկացողութեան տեսական՝ և այդ երեւոյթներու վրայ ազդելու գործնական պահանջներուն :

Կրկին անդրադառնանք մեր օրինակին և ժամանակակից գիտունի մը հարցնենք թէ՛ ինչո՞ւ ջան մը կը վառի և կը լուսաւորէ :

Գիտունը պիտի պատասխանէ թէ՛ ջանը վառելով կ'արտադրէ կազային մարմիններ, որոնց հետ խառնուած են նաեւ շատ բարձր տաքութեան հասած ատուիի կարծր մասնիկներ, և, եթէ հարցնենք թէ ինչո՞ւ կազեր յառաջ կուգան, ինչո՞ւ այդ կազերը ատուիի մասնիկներ կը պարունակեն, և վերջապէս ինչո՞ւ տաքութեան աստիճանը խիստ բարձր կ'ըլլայ :

Գիտունը կ'ըսէ. ջանը կը պարունակէ բնածուխ և ջրածին, երկուքն ալ վառելի նիւթեր, որոնք այրելով կը միանան օդին թթուածինին հետ : Արդ, այս միաւորութեամբ կ'արտադրէ խիստ մեծ տաքութիւն մը, ինչ որ

կը բացատրէ տաքութեան աստիճանը. իսկ կազեր կ'արտադրէ՝ որովհետեւ բնածուխը օդին թթուածինին հետ միանալով յառաջ կը բերէ կազային մարմին մը, բնածխային թթուն (acide carbonique). նոյնպէս ջրածինն ալ օդին թթուածինին հետ միանալով ջուր կ'արտադրէ և տաքութեան շնորհիւ կը շողիանայ ու կազային վիճակի կը վերածուի. վերջապէս փոշիացած ածուխը, բոցին մէջ առկախ մնալով, անոր փայլ մը կուտայ. իսկ ջրածինը առկա զիւրաւ վառելի՝ թթուածինին հետ շուտ մը կը վառի:

Այս բացատրութիւնը քիչ մը վերլուծենք և մօտէն քննենք:

Նախ այնք է ըսել որ այս բացատրութեան մէջ քմածին բան մը չի կայ. ամէն ինչ փորձի վրայ հաստատուած է և այս փորձը կարելի է ընել ուղղակի և ամէն ժամանակ:

Օրինակի համար՝ ջահը կը պարունակէ բնածուխ և ջրածին. սա՛ զիւրին է տեսնել ու հաստատել, ինչպէս նաև կարելի է զանոնք զանազանել: Այս տարրերը կը միանան օդին թթուածինին հետ. ինչ որ կարելի է փաստացիօրէն հաստատել՝ յառաջ եկած կազերու տարբազադրութեամբ:

Ուրեմն ջահին նիւթերու զուգորդութիւնը օդին թթուածինին հետ յառաջ կը բերէ այրումը, և ուր որ այրում կայ, հոն անսոյսման տեղի կ'ունենայ այրող մարմինին տարրերու կերպարանափոխումը՝ օդին թթուածինին շնորհիւ:

Եթէ թթուածինը ջնջենք, այրումն ալ կը ջնջենք. լամբար մը, մոմ մը թթուածին չպարունակող օդին մէջ չեն վառիր:

Իսկ տաքութիւնը կը բացատրուի անով որ՝ ամէն զուգորդութիւն՝ յառաջ կը բերէ տաքութիւն, ինչ որ

կարելի է հաստատել հազարաւոր ու այլազան օրինակներով :

Միւս կողմէն լոյսին և անոր փայլին բացատրութիւնն ալ դիւրաւ կը տրուի, որովհետեւ կարելի է ուղղակի տեսնել ընածուխի պղտիկ մասնիկները. եթէ օրինակի համար, բոցին մէջ պաղ մարմին մը դնենք, սպիտակ ճենապակիի (porcelaine) կտոր մը, անոր վրայ պիտի նստի սեւ ածուխի փոշի մը: Փալով կազային մարմիններու տաքութեան, կարելի է մասնաւոր զործիրներով ճշգրտօրէն անոր աստիճանը չտփել:

Ահա՛ ուրեմն ջահին վառելուն և անոր լոյսին բացատրութիւնը: Հոս գերբնական կամ խորհրդաւոր դաղանիք մը չի կայ, այլ ամէն ինչ կը վերածուի բնական երեւոյթներու և այդ երեւոյթները կամ պատճառները փորձով կարելի է իւրացնել. կը տեսնենք նաեւ թէ վառելու զործողութեան մէջ կարգ մը երեւոյթներ կան, անպայման իրար միացած և կամ զիրար ամբողջացնող:

Միւս կողմէն օրինակ մը կրնայ նկատուիլ թէ այբու մի և լոյսի երեւոյթը մէկ մասն է ժրայն, աւելի ընդարձակ և ընդհանուր երեւոյթի մը՝ որ կը կոչուի ռքսիտացում և որ քիմիական բազաղրութիւն մըն է: Այսպէս ուրեմն՝ խոնաւ տեղ մը դրուած կտոր մը երկաթի վրայ արտադրուած ժանդր (փաս) միւսնոյն պատճառին արդիւնք է, ինչպէս կրակը. հոս երկաթն է որ կը միանայ թթուածինին: Մարդկային, կենդանային շնչառութիւնն ալ ռքսիտացում մըն է և քիմիական երեւոյթ մը:

Մենք որ այժմ գիտենք թէ ի՞նչ է բոցը, կրնանք մեր ուղած ձեւով աւելցնել կամ պակսեցնել անոր փայլը, տաքութեան աստիճանը և այլն: Օրինակի համար՝ օդ փչելով աւելի կը վառի, և կամ՝ ածուխի փո-

չիին տեղ այսօր կը գործածեն կաւիճի կտոր մը՝ որ աւելի փայլ կուտայ։ Ուրեմն գործնական մեծ օգուտներ ևս կրնանք քաղել։

Արդի գիտութիւնը երեւոյթներու պատճառները կը խուզարկէ. բայց այդ պատճառները փոխանակ բնութենէն դուրս գերբնական ուժերու քով որոնելու, գիտութիւնը կը քննէ ու կը վերլուծէ նոյն իսկ երեւոյթները. այս գիտութիւնը կը կոչուի դրական։ — Հոս վերացական և գերբնական բոլոր պատճառները նեոացուած են, ինչպէս նաեւ ենթադրութիւնները։ Հոս ամէն ինչ փորձառական է և կարելի է կամ գործիքներով և կամ զգայարանքներով փորձել, բմբունել կամ զգալ։ Ուրեմն կարելի մէկ միջոց միայն կայ, — դիտելու դրութիւնը. գիտութիւնը պարտի փորձի և իրողութիւններու միայն գիմել։

Միջին դարու սկզբաստիկ գիտութեան մեծ սխալը այն էր որ՝ մարմիններու մէջ իսկութիւններ երեւակայելէ վերջ, մարդիկ կը շուսային նրբին ու ճարտար հաւաքաբանութիւններով (syllogisme) բնական երեւոյթները բացատրել։

Իսկ ժամանակակից գիտութիւնը փորձ մըն է, փորձով բազդատուած և փորձով ստուգուած, և դրական բառը կ'ամփոփէ իր միտքը, միեւնոյն ժամանակ իր մեթոտը և որոշակի կը ցուցնէ անոր սահմանները։

Փորձառականութեամբ գիտութիւնը կը նեոացնէ՝ ինչ որ դիպուածական ու մասնաւոր է, և կը պահէ միայն՝ ինչ որ բնդհանրական ու տեւական է։ Անշուշտ ներելի է որ երբեմն գիտունը փորձի ժամանակ մէկ քանի ենթադրութիւններ ընէ իր բացատրելիք երեւոյթներուն պատճառաբանութեան ժամանակ. որովհետեւ բնութիւնը շատ դանդաղօրէն իր զաղանիքներուն բանալին կը յանձնէ, իսկ միտքը անհամբեր է շուտ

ճանչնալու կամ բացատրութիւն մը տալու : Բայց միշտ պէտք է որ փնտռէ միջոց մը, փորձով հաստատելու համար իր հնարած վարկածը և բնական սահմանէն դուրս չելլէ : «Մարդը բնութեան կը հրամայէ, կ'ըսէ Պաքոն, անոր հնազանդելով միայն» :

Ուրեմն գիտութիւնը, քանի որ առարկայական հետազոտութեամբ կը զբաղի, ուսումնասիրութեան աւելի յարմար հող կը գտնէ անդործարանաւոր աշխարհին մէջ : Սակայն գործարանաւոր աշխարհին մէջ ալ հաստատուն, տեւական ու բնդհանրական օրէնքներ կան՝ թէ՛ իրենց կազմածին, թէ՛ անհատական զարգացման և թէ՛ իրենց բնաշրջման մէջ : Այնպէս որ կենդանաբանութիւնը, որ կը զբաղէր կենդանիներու դասակարգութեամբ և անոնց նկարագրութեամբ, ծնունդ տուաւ ուրիշ գիտութեան մը՝ կենսաբանութեան (biologie), որ ո՛չ միայն նկարագրական է, այլ նաեւ բացատրողական, որովհետեւ նա կը փորձէ մէկ քանի հիմնական ու պարզ օրէնքներով բացատրել ապրող էակներու կազմածային և կենսական գործունէութեան երեւոյթները :

Անշուշտ հոս գիտութիւնը շատ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ, որովհետեւ կարգ մը նախապաշարութեան գոյութիւն ունէին թէ՛ մարդը տարրեր էակ մըն էր բնութեան մէջ և անոր բարոյական երեւոյթները բնական ու դրական բացատրութեամբ հաստատել անկարելի նկատուած էր : Բայց կենսաբանական գիտութեան յառաջխաղացումը ջախջախեց այդ նախապաշարութեան երեւոյթները և հաստատեց թէ՛ մարդն ալ միւս էակներուն և իրերուն պէս միեւնոյն բնդհանրական օրէնքներուն ենթակայ է, և իր ֆիզիքական միջավայրին ազդեցութեան տակ դանուելով՝ անոր բոլոր զգացումները, բոլոր զազափարները ևս ենթակայ են ուղեղային նիւթին շարժումներուն, թէ՛ խորհողութիւն չկայ առանց

ուղեղի և, բարոյական մարդուն ծանօթութիւնը կը կրթնի մտքին գործունէութեան օրէնքներուն վրայ, այնպէս որ հոգեբանութիւնը կ'ըլլայ բնասօսութեան լոկ մէկ գլուխը: Հոգեբանութիւնը ուրեմն, որ ժամանակ մը հոգիին բնազանցական մէկ նորափէպն էր, այժմ դրական ծրագիրով եղած է գիտութիւն մը:

Նմանապէս բարոյասօսութիւնը, որ վերացական իտէալ մը կը դաւանէր, նա ալ իր ուղղութիւնը փոխեց: Մարդը ընկերային էակ մըն է և կ'ապրի նմանօրինակ անհատներէ բաղկացած ընկերութեան մը մէջ և կ'ապրի այդ ընկերութենէն և այդ ընկերութեան համար: Եթէ իր ապրելակերպը չէ ազդուած գործարանական կեանքի պահանջներով, այն ատեն ընկերական կեանքի պահանջներն են որ կ'իշխեն: Մարդը մեքենականութեան մը մէջ անխի մը դերը կը կատարէ, կամ աւելի լաւ է ըսել բջիջի մը՝ գործարանաւոր մարմնի մը մէջ:

Պատմութիւնը մեզ կը սարկեցնէ թէ՛ մարդկային ընկերութիւնն է անհատական կեանքերու տեսակ մը խմբումը, հաստատուն ու յարատեւ օրէնքներով կառավարուած որոշ կազմ մը, գործունէութիւն մը, անում մը, զարգացում մը ունեցող ճշմարիտ յօրինուածք մը:

Սովորութիւնները, հիմնապետութիւնները, օրէնքները, լեզուն, կրօնքը, արուեստները և այլն այդ կազմակերպուած կեանքին արտայայտութիւններն են և կը համապատասխանեն ընկերական կազմին որոշ գործունէութեանց: Այսպէսով ընկերական հարցերու վրայ հիմնուած ընկերական կեանքի գիտութիւն մը կայ՝ որ կը կոչուի ընկերաբանութիւն: Եւ ինչպէս որ հոգեբանութիւնը այժմ կախում ունի կենսաբանութենէն, նոյնպէս ալ բարոյականութիւնը, որպէս անհատական նիստու կացի գիտութիւն մը, կախում ունի ընկերաբանութենէն՝ որուն մէկ հատուածն է միայն:

Ուստի բարոյականութիւնն ալ ճշմարիտ գիտութիւն մըն է, նրատուկացի և վարուելակերպի գրական գիտութիւն մը :

Ուրեմն տիեզերքի մէջ՝ ամէն ինչ ենթակայ է գրական ու փորձառական գիտութեան : Բարոյական աշխարհը ֆիզիքական աշխարհին պէս գրական գիտութեամբ կը քննուի և կը բացատրուի :

Այժմ կարելի է հարցնել թէ՛ գիտելի ու շօշափելի իրողութիւններէն դուրս կա՞յ ուրիշ աննշմարելի և ինքնիշխան երեւոյթներ, ինչպէս տիեզերքին սկիզբը, պատճառը և այլն, որոնք գերժ ըլլան ուղղակի գրական աշխարհի քննութենէն :

Մենք այդ ամենաբացարձակ և ամենասկզբնական պատճառը չենք փնտռեր, որովհետեւ միշտ այդ պատճառին ալ պատճառը փնտռել պէտք պիտի ըլլար և այդպէս յաւիտենականապէս :

Ամէն պարագայի մէջ տիեզերքին բնազանցական բացատրութեան մէջ փիլիսոփայութեան կրթնած նախնական պատճառը հիմնովին քանդուած է՝ իբր անվաւեր ու ցնորական միջոց մը և միմիայն պատմական արժէք մը ունի, և մինչեւ ճշմարիտ գիտութեան հասնելու համար՝ մարդկային մտքին անցուցած մեծ սխալներուն իբր մէկ նմոյշը :

Բայց գիտութեան մը դադափարը մէջտեղ նետելով հարցը չի լուծուիր : Պէտք է անոր գործունէութեան հետեւիլ ու տեսնել իր արդիւնքները՝ որպէս զի կարողանանք ըմբռնել քննութեան ու մարդուն էութիւնները : Ասոր համար անհրաժեշտ է գիտութեան գործունէութեան մանրամասնութեանց թափանցել և տեսնել գիտական աշխատութեանց բաժանումը, այսինքն դանազան երեւոյթներու մասնակի գիտութիւնները :

Չանազանել, բացատրել ու դատաւորել տարբեր տարբեր գիտութիւնները. — ահա՛ մեր լուծելիք առաջին հարցը :

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԻՈՐՈՒՄԸ

Գիտութիւնը մէկ է իր ոգիովն ու դրութեամբ. սակայն առարկայական տեսակէտով այլազան և բազմակողմանի է ան: Տիեզերքը անվերջ շարդութիւններու թատր մըն է. նախ կայ ամէն տեսակ երեւոյթներու արտաստովոր խառնափնթորութիւն մը՝ սկսելով աստղերու շարժումէն մինչեւ կենդանական ընազդին ա՛յնքան տարօրինակ ու այնքան խռովիչ արտայայտութիւնները: Յետոյ կան անհատում, անձայր ու անհաշուելի էութիւններ և ամէն տեսակ մասնաւոր յատկութիւններու ձեւեր ունեցող արարածներ՝ միջոցը լեցնող արեղակներէն սկսեալ մինչեւ մեր մոլորակը ծածկող անթիւ ու անհամար մետաղները, բոյսերն ու կենդանիները:

Մարդկային միտքը կանուխէն փորձած է այս քառոսին մէջ տեսակ մը կարգ ու կանոն դնել և ամենէն տաաջ անշուշտ զանազանեց երկնային անթիւ աստղերը՝ երկրաւոր աշխարհէն: Մեր խորհրդածութիւնները քիչ մը աւելի առաջ տանելով, մարդը զանազանած է նոյն իսկ երկնային աշխարհին մէջ անշարժ և կայուն աստղերը՝ շարժուն մոլորակներէն:

Երկրիս վրայ առաջին անգամ մարդուս ուշադրութիւնը դրաւած են ո՛չ թէ կենդանի ու անկենդան էակները, այլ ամէն էակի կազմածին մէջ գտնուած տարրերը՝ որոնք են ջուրը, օդը, հողը և կրակը:

Արիստոտէլ միայն իրարմէ զանազանեց գործարանաւոր (բոյս, կենդանի, մարդ) և անգործարանաւոր (հանքային) մարմինները:

Ո՛րքան ուսումնասիրութիւնները կը շատնային ,
 ո՛րքան գիտողութիւնները կը ճշտուէին , նո՛յնքան գի-
 տութիւնը իր քառասային վիճակէն դուրս կ'ելլէր և
 նոյնքան նոր նոր գիտութիւններ կը ծնէին՝ աւելի
 պատշաճեցուած այլազան առարկաներու և երեւոյթնե-
 րու :

Բնութեան պէտպիսութեան մէջ մարդկային միտքը
 որոշ հարցեր դրաւ և խուզարկութեանց ջանքը բաժա-
 նեց սահմանափակ՝ բայց աւելի յարմարուած զանազան
 գիտութիւններու վրայ :

Այսպէսով գիտական աշխատութեան դանդաղ՝ բայց
 յարատեւ բաժանումով , մասնաւոր գիտութիւնները
 կազմող բոլոր այլազան ու բազմաթիւ վարդապետու-
 թիւնները ծնած են . այնպէս կը թուի թէ՛ այդ բաժա-
 նումները անհունօրէն կրնան բազմապատկուիլ և իւրա-
 քանչիւր գիտութեան յառաջխաղացումներ նոր նոր
 իրականութիւններ մէջտեղ հանելով , նոր նոր գիտու-
 թիւններու ծնունդ կուտան : Երսուն տարի առաջ ո՞վ
 պիտի կասկածէր թէ՛ քիմիարանութենէն պիտի ծնէր
 միքրոսպարանութիւնը , և այսօր ո՞վ պիտի կրնայ պնդել
 թէ՛ միքրոսպարանութիւնը , դեռ երէկ ծնած , վաղը նոր
 գիտական ճիւղի մը ստեղծման պատճառ պիտի շրջայ :

Սակայն այսօր իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ՝
 բոլոր մարդկային գիտութիւնները , ծանօթութիւններն
 ու կարելիութիւնները կրնանք պղտիկ թիւով հիմնական
 գիտութիւններու շուրջ հաւաքել . մեզի կը մնայ այժմ
 ցուցնել թէ՛ որո՞նք են այդ հիմնական գիտութիւնները :

Գիտութիւններու դասաւորման հարցը մըշտ մարդ-
 կային միտքը գրադեցուցած է : Գիտութիւնները դասա-
 ւորել չի նշանակիր մարդկային մտքի ծանօթութեանց
 մէկ հաւաքական կամ նիւթերու մէկ ցանկը պատրաս-
 տել , այլ՝ ճշմարիտ դասաւորում մը պէտք է ընդգրկէ

բոլոր ծանօթութիւնները և իրենց ներկայացած կարգով միաւորել ու զանազանել :

Օկիւստ Քոնթն է որ առաջին անգամ յղացաւ գիտութիւններու դասաւորումը, և իր բաժանումը՝ ո՛րքան ալ անկատար, ո՛րքան ալ թերի ըլլայ՝ դարձեալ այսօր իր սկզբունքային դիճակին մէջ տիպար կը հանդիսանայ :

Քոնթ՝ գիտական բուրգին դազաթը դրած է չափազիսուրիւնը, այսինքն չափերու ուսումը :

Չափազիտութիւնը ուրիշ ո՛ր և է գիտութենէ կախում չունի և բոլոր միւս գիտութիւնները անոր սծանդակութեան պէտք ունին, երբ նիւթերու և երեւոյթներու մէջ պէտք ըլլայ չափի համեմատութիւններ :

Չափազիտութենէն անմիջապէս յետոյ կուգայ, ըստ Քոնթի, Ասղաբաւիտութիւնը՝ որը չափազիտութեան նման միմիայն վերացական համեմատութիւններ չուսումնասիրեր, այլ դրական գիտութիւն մըն է, քանի որ նկատի կ'առնէ իրական մարմիններ (աստղերը, երկնային մարմինները և այլն) :

Բնագիսուրիւնը կ'ուսումնասիրէ բոլոր մարմինները իրենց զանազան ֆիզիքական յատկութիւններով :

Քիմիագիսուրիւնը կ'ուսումնասիրէ ո՛չ միայն մարմիններու յատկութիւնները, այլ նաև անոնց մասնկային կազմութիւնը : Բնագիտութիւնը ուրեմն կը քննէ նիւթին առհասարակ յատկութիւնները, իսկ քիմիաբանութիւնը կ'ուսումնասիրէ նիւթին մասնիկները : Բայց մնագիտութիւն և քիմիաբանութիւն կ'ուսումնասիրեն լոկ անգործարանաւոր նիւթի աշխարհը և անկենդան աշխարհին երեւոյթները՝ որքան ալ բարդ ըլլան, ապրող էակներու՝ այսինքն կենդանի աշխարհին երեւոյթներու բարդութիւնն ու հետաքրքրականութիւնը չեն ներկայացներ :

Ապրող, կենդանի կազմածը, անկենդան նիւթին ֆիզիքական ու քիմիական բոլոր յատկութիւններուն քով (ծանրութիւն, տաքութիւն և այլն) ունի նաև ուրիշ յատկութիւններ, օրինակի համար կծկումը՝ որ արդիւնք է իր կազմածին:

Կենսական երեւոյթներու գիտութիւնը կը կոչուի Կենսաբանութիւն:

Վերջապէս ապրող էակները համախմբուելով՝ կը կազմեն ընկերակցութիւններ, որոնց յարաբերութեանց օրէնքներու և կանոններու գիտութիւնը կը կոչուի Ընկերաբանութիւն (Sociologie):

Ահա՛ Օ. Քոնթի դասաւորման վարդապետութիւնը:

Իրական դպրոցի գիտունները Քոնթի վարդապետութեան մէջ փոփոխութիւններ ներմուծած են, և այսօր բարոյական մարդուն ուսումը՝ որ Քոնթի դասաւորման մէջ երկրորդական տեղ մը զբաւած էր՝ հիմնական գիտութիւններու կարգին գտնուած է:

Շատ լաւ կ'ըմբռնենք մարդու և բնութեան միջև զանուած յարաբերութիւնները, սակայն եթէ միմիայն իրողութիւնները նկատի առնենք, շատ դիւրաւ կարելի է նշմարել ու ըմբռնել բարոյական աշխարհին և ֆիզիքական աշխարհին մէջ տեղ զանուած մեծ անջրպետք և զանազանութիւնները: Մէկ կողմ թողելով նիւթին ու շոգիին վրայ եղած բնազանցական ենթադրութիւնը և միմիայն արտայայտութիւնները նկատի առնելով, գիտակից արարածի մը գոյութիւնը նոր ու տարօրինակ երեւոյթներու ծայր տուած է:

Ինքնաձանաչութեան կարող անհաս մը ուրիշներէ կը զանազանուի նոյն իսկ այդ յատկութեամբ, որչափ ալ նմանութիւններ և յարաբերութիւններ ունենայ միւս արարածներուն հետ:

Հոգիի և մարմնի հին բաժանումը, բնազանցական

բացաարութիւններէն բոլորովին մաքրագործուած, կը պահէ ուրեմն նոյն իննի դիտական գիտութեան առջեւ իր գոյութիւնը:

Բնութեան մէջ, իրաւցընէ, կան իրարմէ աւելի պարզ և աւելի ընդհանրական երևոյթներ: Արարածներ կան, բայց կան նաև այդ արարածներուն՝ իրարու հետ ունեցած առաւել կամ նուազ ընդհանրական և վերացական յարաբերութիւնները: Օրինակի համար նախ և առաջ կան տարածական յարաբերութիւնները, և մարմինները կրնան աճիլ կամ պղտիկնալ, որով մեծութիւններ կամ քանակութիւններ են՝ որոնց բաղդատութիւնը կը կոչուի չափ:

Նոյնպէս ամէն մարմիններ, տարբեր աստիճաններով, իրենց գիրքը կը փոխեն իրարու բաղդատմամբ, և այս փոփոխութիւնը կը կոչուի շարժում:

Մարմիններու տարածականութիւնը, մեծութիւնը, շարժումը բնութեան մէջ յայտնուած ամենէն վերացական և ամենէն ընդհանրական յատկութիւններն են, որոնց ուսումը կը կազմէ վերացական գիտութիւններու առաջին խմբակ մը և կը կոչուի Մաթեմատիկական Գիտութիւններ. ասոնք երեք գլխաւոր բաժանումներ ունին.

1. Երկրաչափութիւն կամ Տարածութեանց գիտութիւն.
2. Թուաբանութիւն կամ Թիւերու միջոցով ֆանալիութեանց չափերու գիտութիւն.
3. Մեքենականութիւն կամ Շարժման գիտութիւն:

Այճեպրան աւելի վերացական թուաբանութիւն մըն է՝ որով մեծութիւններու վրայ տեղի ունեցած մտային հաշիւները զանոնք արտայայտող թիւերէն անջատօրէն կ'ուսումնասիրուին, և ուր մեծութիւնները թիւերով՝ այսինքն որոշ քանակութիւններով արտայայտելու տեղ՝

գրերով կը ցուցուին, կարելի եղած թուական բոլոր քանակութիւնները ցուցնող ընդհանուր խորհրդանշաններով (symbole) :

Այժմ թողունք բոլոր մարմիններու հասարակաց յատկութիւններու ուսումնասիրութիւնը և անցնինք զանազան ձևերու տակ ուղղակի մարմիններու քննութեան : Օրինակի համար, առնենք կտոր մը հանք . կը տեսնենք որ այս մարմինը նախ ունի կշիռ մը, տաքութիւն մը, գոյն մը, կարծրութիւն մը և եթէ կարծր մարմինով մը զարնենք, որոշ ձայն մը կը հանէ : Եթէ տաքցնենք, պարագային համեմատ պիտի պահէ իր ձևը, կարծրութիւնը և կամ պիտի վերածուի հեղուկի, նոյն իսկ կազային վիճակի : Եթէ այդ հանքը ելեկտրական հոսանքի մը ազդեցութեան տակ դնենք, ուրիշ կարգ մը երեւոյթներ ևս տեղի կրնան ունենալ . մետաղը՝ կա՛մ հոսանքը կը կայնեցնէ որ հանքը կը տաքնայ, կը հալի և նոյն իսկ օդին մէջ կը ցնդի, և կամ՝ պարզապէս հոսանքը կ'առաջնորդէ, եթէ լաւ հաղորդիչ է : Ահա՛ ուրեմն հանքի կտորին կարգ մը յատկութիւնները :

Արդ, այս բոլոր յատկութիւնները՝ զանգուած, տաքութիւն, գոյն, կարծրութիւն, ելեկտրականութեան լաւ կամ վատ հաղորդելու յատկութիւնը կը գտնենք բոլոր մարմիններուն քով, որով հանքն ալ գոյութիւն մը, էութիւն մըն է :

Հանքն ալ կրնանք ուսումնասիրել կամ իբր նիւթ իր ընդհանուր յատկութիւններով, և կամ իբր անհատ մը, որով երկու շատ որոշ գիտութիւններ կ'ունենանք . նախ նիւթին ուսումը՝ որ կը կոչուի բնագիտութիւն, և յետոյ արարածներու ուսումը՝ որ կը կոչուի բնական գիտութիւն (Sciences Naturelles) :

Մարմիններու ուսումնասիրութեամբ կը տեսնենք որ կան ֆիզիքական յատկութիւններ՝ որոնք աւելի ընդհանրական են քան միւսները։ Օրինակի համար, եթէ աստղերը գիտենք, նախ քիչ բաներ մը կը տեսնենք. գնդաձեւ գանդուածներ են՝ որոնք ձեւ մը, քիչ ու շատ որոշելի խոշորութիւն մը, լսյտի ու տաքութեան կեդրոն մը, շարժունութիւն մը ունին։ Սակայն այսօր անուղղակի կերպով կրնանք այդ աստղերու լսյտը տարրազաղբելով՝ ճանչնալ երկնային մարմիններու ֆիզիքական բարդ կազմը։

Աստղաբաշխութիւնը բնագիտական գիտութիւն մըն է ուրեմն, սակայն շատ ընդհանուր, քանի որ մեքենականութեամբ և երկրաչափութեան շնորհիւ կրնանք երկնային մարմիններու բարդ բաղադրութիւնը և յատկութիւնները ուսումնասիրել։ Աստղաբաշխութիւնը բուն իսկ բնագիտութենէն աւելի ընդհանուր գիտութիւն մըն է, քանի որ գիտողութեան անմիջապէս կը յաջորդէ հաշիւը։ Աստղաբաշխութիւնը ուրեմն միջին գիտութիւն մըն է՝ բնագիտական և մաթեմատիկական գիտութիւններուն միջև։

Սակայն ծանրութիւնը իբր մարմնի յատկութիւն, մեկի այնքան անձանօթ է՝ որքան մարմնին նիւթի իսկութիւնը։ Ծանրութիւնը ո՛չ կը տեսնենք, ո՛չ ալ կրնանք զգալ։

Միմիայն կրնանք տեսնել ու զգալ կարգ մը երեւոյթներ, ինչպէս երկրի կեդրոնը մարմիններու անկումը, ինկող մարմնի մը մեր մկանունքներուն վրայ ազդած ճնշումը, և ծանրութիւն բառը վերացական աւելորդապաշտութեան մէկ մնացորդ բառն է՝ այդ երեւոյթներու ամբողջութիւնը մէկ բառով արտայայտելու համար։

Հետեւաբար բնագիտութիւնը, որ այս երեւոյթները

կ'ուսումնասիրէ, վերացական գիտութիւն մըն է. բայց որովհետեւ այդ երեւոյթները կարելի է փորձառակա- նութեամբ արտադրել, այդ պատճառաւ բնագիտու- թիւնը կ'ըլլայ նաեւ փորձառական գիտութիւն մը:

Կարգ մը երեւոյթներ կան՝ որոնց յառաջ բերած փոփոխութիւնները մարմիններուն վրայ հիմնական չեն և մարմինին էութեան վրայ չեն ազդեր: Օրինակի հա- մար, եթէ երկաթի կտոր մը տաքութեան ազդեցու- թեան ենթարկենք, կը տեւնենք որ երկայնութիւնը կ'աւելնայ, և եթէ տաքութեան ատօմներ աւելի բարձրանայ՝ երկաթը նախ կը կարմրի և յետոյ ճերմակ գոյն մը կ'առնէ. բայց հակառակ տար՝ երկաթին հիմնական բնոյթը չէ փոխուած: Արդարեւ եթէ պաղե- ցնենք այդ երկաթը, ո՛չ միայն իր առաջուան ձեւն ու գոյնը պիտի վերադանէ, այլ պահած պիտի ըլլայ նաեւ բոլոր միւս յատկութիւնները. օրինակի համար, միեւ- նոյն ծանրութիւնը, միեւնոյն խտութիւնը, և՛ տա- քութեան ու ելեկտրականութեան միեւնոյն հազար- րականութիւնը:

Միւս կողմէն եթէ այդ միեւնոյն երկաթի կտորը թողունք ջուրին մէջ և կամ նոյն իսկ միմիայն խոնա-ւութեան ազդեցութեան տակ, երկաթին մակերեսին վրայ պիտի կազմուի քիչ ու շատ թանձրութեամբ կե- ղեւ մը՝ ժանգը՝ որ չունի բնաւ երկաթի յատկութիւն- ները. նախ գոյնը փոխուած է և յետոյ միեւնոյն խտու- թիւնը և միեւնոյն հազարրականութիւնը չունի. նոր մարմնն մըն է որ յառաջ եկած է երկաթին ու ջուրին կամ միմիայնորտին թթուածինին դուզորդութեամբ: Հոս թթուածինին ազդեցութիւնը երկաթին վրայ միմիայն ֆիզիքական չէ, այլ աւելի հիմնական:

Այն գիտութիւնը՝ որ կ'ուսումնասիրէ մարմիններու կազմածին մէջ խոր ու հիմնական փոփոխութիւններ և

անոնց օրէնքներն ու կանոնները՝ կը կոչուի Բիմիագի
ՏՈՒՔԻՆԵ :

Մարմինները կը բաղկանան սահմանափակ թիւով
պարզ նութեքէ : քիմիագիտութիւնը այդ տարրական
մարմինները ռուսումնասիրելով դրական, փորձառական
գիտութիւն մը կ'ըլլայ : իսկ երբ այդ տարրերու միա-
ւորման օրէնքները ռուսումնասիրենք, քիմիագիտու-
թիւնը կ'ըլլայ վերացական գիտութիւն մը, այս նիւան
վրայ Ֆիզիքո-բիմիական գիտութիւնները կը կոչուին վե-
րացական-դրական գիտութիւններ :

Վերջապէս կայ նաեւ էակներու գիտութիւնը :
էութիւն մը ունի որոշ ու մասնաւոր բաղկացութիւն մը
և յատկութիւններ : Բիւրեղ մը, բոյս մը, կենդանի մը
էութիւններ են, սակայն իրարմէ խիստ զանազան.
օրինակի համար, բիւրեղ մը ինքնիրմէն չաճիր բոյսի մը
նման, չի շարժիր կենդանիի մը նման և բոյսի մը ու
կենդանիի մը նման սերնդական արտադրութիւն չունի :
Բիւրեղը չունի ո՛չ զգացում, ո՛չ շարժում. մէկ խօսքով
չապրիր :

Այս զանազանութիւնը շատ հինէն ծանօթ է. որով
ամէն էութիւն երեք իշխանութեան բաժնուած էր. 1.
Հանքային աշխարհ, 2. Բուսական աշխարհ, 3. Կեն-
դանական աշխարհ :

Արդի գիտութիւնը պահած է հանքային աշխարհի
բաժանումը. սակայն գիտական հետազօտութիւնները
հաստատելով բոյսին և կենդանիին ազգակցական սերտ
կապերը, բոյսերն ու կենդանիները մէկ իշխանութեան
կը վերադարձին : Արդի գիտութիւնը կ'ընդունի երկու
բաժանում.

1. Ապրող էակներ՝ որոնց ուսումը կը կոչուի Կեն-
սաբանութիւն :

2. Անկենդան էակներ՝ որոնց ուսումը կը կոչուի
Հանաբանութիւն:

Կենսաբանութիւնն ալ ունի երկու ստորաբաժա-
նում.

ա. Բուսաբանութիւն՝ որ կը դասուորէ բոյսերը:

բ. Կենդանաբանութիւն՝ որ կը դասուորէ կենդա-
նիները:

Սակայն դիտութեան նպատակը այդ արարածներուն
նկարագրութիւնն ու դասաւորումը չէ միայն, էակ մը
ճշմարտապէս կը ճանչնանք, երբ-իք էութիւնը բացատ-
րենք: Արդ, բացատրելու համար՝ ո՛չ միայն նկատի առ-
նելու ենք անոր մասնակի և ընդհանրական յատկու-
թիւնները, այլ նա՛հ ուսումնասիրելու ենք այն օրէնք-
ները՝ որոնք արագրած են այդ յատկութիւններու
հանդիպումը, զուգորդութիւնը, բազադրութիւնը, մէկ
խօսքով արարածին կազմութիւնը: Գիտութիւն մը՝ որ
միմիայն դասաւորումով պիտի գոհանար, անկատար
պիտի ըլլար: Էակներու դասաւորման հարցը աւելի
բարձր ու աւելի կատարեալ հասկացողութեան մը
սկզբնաւորութիւնն է:

Հանրերու կազմութեան հարցը սերտ կերպով և
անբաժանելիօրէն կապուած ըլլալով մոլորակին կազմու-
թեան հարցին, հանքաբանութիւնը կը կատարելագոր-
ծուի երկրաբանութեամբ (Géologie):

Երկրաբանութիւնը երկրիս պատմութեան ուսումն
է, այսինքն նիւթին ֆիզիքական և քիմիական վտիտ-
իտութիւններու, ընդհանուր օրէնքներու բացատրու-
թիւնը:

Ապրող էակներով համար նախ դասաւորման հարցը
նկատի առնուած է: Բազդատարար տիպար արարածներ
գտնուած են՝ որոնց շուրջ հաւաքուած են միեւնոյն
յատկութիւններով և նկարագրով անթիւ կենդանի

արարածները. այդ արարածները նկատուած էին անփոփոխ, սկզբնական, բնականօրէն և յաւիտենապէս որոշ : Արդի գիտութիւնը սակայն ուսումնասիրած է տարբեր տարրեր շրջաններու մէջ ապրող բոլոր էակները և անոնց կազմութեան օրէնքները. այս գիտութիւնը կը կոչուի Կենսաբանութիւն (Biologie) :

Այն գիտութիւնը որ կ'ուսումնասիրէ ապրող էակներու գործարանական ձեւն ու կազմը կը կոչուի կազմախօսութիւն (Anatomie), իսկ անոնց գործունէութեան ուսումը կը կազմէ Բնախօսութիւնը (Physiologie) :

Կազմախօսութիւն և բնախօսութիւն կենտարանութեան ստորաբաժանումներն են՝ որոնք ուրեմն կ'ուսումնասիրեն էակներու ձեւական, կազմական և գործունէութեան երեւոյթները :

Եթէ հարեւանցի ակնարկ մը նետենք, մեզի այնպէս կը թուի թէ ամէն տեսակ կենդանի որոշ, անշարժ է իր ձեւերուն մէջ և միշտ յարեւմտան կենդանիի մը ծնունդ կուտայ : Բայց երկրարանութիւնը բրածոներու կրեւածով և ուսումնասիրութեամբ հաստատած է թէ այժմ ջնջուած, բայց անոնց մնացորդները հողին շերտերուն մէջ ներկայացուցիչներ թողած : օղակներու նման իրար մրացնող տեսակներ գոյութիւն ունեցած են : Արդ, այդ բրածոներու գիտութիւնը կը կոչուի Հնէաբանութիւն (Paléontologie) :

Հնէաբանութիւնը ուրեմն մեզի թոյլ կուտայ կենդանական բոլոր տեսակ ձեւերու բազդատութիւնը, նոյն իսկ անհետացած դարերու մէջ, և այսպէս կը լրացնէ բազդատական անդամազննութիւնը և բնախօսութիւնը :

Ամբողջութով՝ Բնական Գիտութիւնները ուրեմն երկու գլխաւոր ստորաբաժանումներ ունին .

ա. Հանգաբանութիւն և

բ. Կենսաբանութիւն :

Հանքարանութիւնը միմիայն հանքերու նկաշա-
գրութեամբ և զատուորումով կը զբաղի: Իսկ ներկա-
րանութիւնը կը զբաղի հանքերու կազմութեան ուսում-
նասիրութեամբ:

Նմանապէս կենսարանութիւնը եթէ բոյսերու զա-
տուորումով զբաղի՝ Բուսաբանութիւն կը կոչուի. եթէ
կենդանիները զատուորէ՝ կը կոչուի Կենդանաբանու-
թիւն:

Եթէ կենդանիներն ու բոյսերը ջնանք բացատրել՝
բուն կենսաբանութիւնը ըբած կ'ըլլանք, որ իր կարգին
կը բազկանայ երեք ստորաբաժանումներէ. 1. Անդա-
մագնութիւն, 2. Բնախօսութիւն, 3. Հեռաբանութիւն:

Ուրեմն տիեզերքի ուսումնասիրութեան և նկարա-
գրութեան գիտութիւնները կը կազմեն մաթեմատիկա-
կան, բնագիտական և բնապատմական գիտութիւնները
և երեքը միասին կարելի է կոչել Տիեզերախօսական
Գիտութիւններ:

Այժմ տեսնենք թէ որո՞նք են մարդու ուսման
գիտութիւնները և ինչ նկատի պիտի առնենք բարոյա-
կան մարդը, որովհետեւ մարդը, եթէ նկատենք իբր
ֆիզիքական անձատ մը, իբր կենդանի, մարդուն ու-
սումը կը վերաբերի բնապատմական գիտութեանց:

Բարոյական մարդուն ուսումը կը կոչուի Բարոյա-
կան Մարդաբանութիւն (Anthropologie morale):

Մարդուն բարոյական կեանքի երեւոյթները այլա-
զան են և կարգ մը մասնաւոր գիտութիւններու ծնունդ
առած են:

Մարդը նախ կ'ապրի իբր անձատ: Արդ, այդ ան-
ձատին հոգեկան կեանքի ընդհանրական ու յատկանշա-
կան երեւոյթը կը կազմէ գիտակցութիւնը, խիղճը և
ամէն գիտակցութիւն եւ մըն է:

Ուր որ անձատականութեան այս եսի զգացումը կը

պակսի, հոն կը պակսի նաև գիտակցութիւնը, կան կարգ մը գիտութիւններ՝ որոնք պիտի ուսումնասիրեն բարոյական մարդը, իր գիտակից անհատականութեան զանազան արտայայտութեանց մէջ, և կը կոչուին Բարոյական Փիսութիւններ (Sciences morales):

Բայց մարդը չապրիր առանձին, այլ ընկերութեան մէջ, և ընկերական այս կեանքը հրապարակ կը հանէ նոր երեւոյթներ՝ որոնց ուսումը կը կոչուի ԸՅԿԵՐԱԿԱՆ ՓԻՏՈՒՔԻՆԵՐ (Sciences sociales):

Բարոյական գիտութիւններու ամենէն կարեւորը, հիմնականն ու ամենէն վերացականը կ'ուսումնասիրէ խիզճը ներքին մարդը, եւ կը կոչուի Հոգեբանութիւն (Psychologie):

Չմոռնանք աւելցնել որ հոգին՝ նկատուած իբր հիմնաքար ներքին կեանքի՝ գիտական զննութեանց առարկայ չի կրնար ըլլալ: Փիտակցութիւնը ըլլալու վիճակ մըն է և ոչ թէ գոյացութիւն մը: Հոգեբանութիւնը ուրիշն ներքին կեանքի, գիտակցութեան երեւոյթները պիտի ուսումնասիրէ:

Նախ կայ վերլուծական և նկարագրական հոգեբանութիւն մը՝ որ պիտի ուսումնասիրէ բարոյական մարդը, պիտի վերլուծէ ներքին կեանքի երեւոյթները, զանոնք պիտի զանազանէ ու դասակարգէ: Այս նպատակին համար բաւական է արդէն որ մարդ ինքզինքը ուսումնասիրէ, և այս գիտութիւնը կը կոչուի Սեբական ընկալական Հոգեբանութիւն (Psychologie subjective):

Բայց նկարագրել գիտակցութեան երեւոյթները, վերլուծել եւր, դասակարգել անոր երեւոյթները՝ չի նըշանակեր զանոնք բացատրել: Փիտութիւնն է որ զանոնք կը բացատրէ, և ատոր համար նախ պէտք է մէկ կողմ թողուլ հոգիի մը և անոր կարծեցեալ յատկութիւններու չին ու տափակ վարդապետութիւնը: Արդ

մեր զգացումներ բացատրենք հողի մը զգացողութիւն կոչուած ենթադրական յատկութիւնով, այլ և նեղ հայեացքով հողերանութիւն մը կ'ընենք: Բարոյական մարդուն ուսումը պէտք է իր բացատրութիւնները տայ ֆիզիքական բնութեան գիտութիւններու միջոցով: Արդ, ներքին ուսումնասիրութեան ենթակայական զրութիւնը չէ՛ կարող գրականօրէն բացատրել, հակառակ որ ներքին կեանքի նկարագրութիւնները շատ և ճոխ ծանօթութիւններ կը հայթայթեն թէ՛ զգացումի, թէ՛ իզձերու և թէ՛ գաղափարի տեսակէտներով՝ որոնք սակայն միշտ յատակ չեն: Հողերանները ընդհանրապէս իրենց էսը. ներքին կեանքը ուսումնասիրելով կը դոհանան. սակայն գիտունը պարտի աւելի խոր և լայն ըմբռնում մը ունենալ ու քաղցատել քարոյական մարդը՝ միւս մարդոց հետ: Այսպէս, առաջին ակնարկով պիտի համոզուի թէ՛ զանազան երկիրներու մէջ, զանազան ցեղերու քով չպիտի զանէ անփոփոխ, տիպար քարոյական մարդ մը, այլ՝ ճկուն, փոփոխական. նախ պիտի տեսնուի աղուն և երիտասարդին, շափահասին և ծերին ներքին մարդուն յարատեւ փոփոխումները՝ սկսելով ամենապարզ վիճակէն մինչեւ կատարելագործումը և ապա տակաւ նուազումը:

Եթէ նկատի առնենք ժամանակը, պատմութիւնը կը ցուցնէ՛ նախ շատ պարզ զգացումներով, սահմանափակ գաղափարներով մարդկութիւն մը: Այդ գաղափարներն ու զգացումները ժամանակին հետ սերունդներու փորձառականութենէն օգտուելով աւելի կը կնճառտին, աւելի կը զարդանան, աւելի կը կատարելագործուին. նոր յղացումներ, անձանօթ զգացումներ ծնունդ կ'առնեն:

Բաւական է այդ մը նկատել դեռ վայրենի մնացած ցեղերու վրայ և տեսնել մեր քաղաքակրթուած մարդ-

կութեան նախատիպերը : Երկրորանութեան շնորհիւ կրնանք նախապատմութեան խորերը թափանցել, մարդկութիւնը դանել իր որորանին մէջ և չորրորդական հողերու մէջ պահուած վկաներով (զէնք, գործիք) քարանձաւներու մարդուն ամենապարզ և տարրական գիտակցութեան վերահասու ըլլալ : Աւելցնենք նաև որ այս գիտակցութիւնը միմիայն մարդուն մենաշնորհը չէ : Բարձր դասի կարգ մը կենդանիներու մօտ կը գտնուին զգացումի և յիշողութեան երեւոյթներ՝ որոնք կարելի է բացատրել ներքին կեանքի մը ենթադրութեամբ :

Մէկ կողմ թողելով վերացական և ենթակայական փորձերը և նկատի ունենալով առարկայական ու դրական ուսումնասիրութիւնը, հոգեբանութիւնը կրնայ ցուցնել թէ՛ ինչպէս և ինչ օրէնքներով բարոյական մարդուն յատկութիւնները դանդաղօրէն կազմուած և աճած են, որոնք թէև հարեանցի ակնարկով մը ինքնաձին կը թուին, բայց յառաջ եկած են նախնական ու պարզ յատկութիւններու զարգացումով, անշուշտ դանդաղօրէն, պատմական երկար շրջաններու տեւողութեան :

Այսպէս ուրեմն, ներկայ մարդուն հոգեկան վիճակը կը բացատրուի իր անցեալով, և մարդկութիւնը կը նմանի անձի մը՝ որ կ'ապրի, միշտ կ'ուսանի և յարատեւ կը կատարելագործուի :

Եթէ հոգեբանական տարրական ու ամենապարզ երեւոյթներուն տեղ փնտռենք գիտակից կեանքի արժատները նոյնիսկ գործարանական կազմածի մէջ, այն ատեն մեր ուսումնասիրութիւնը պիտի ըլլայ աւելի գիտական և աւելի դրական : Օրինակի համար՝ յուզումները կարելի է բացատրել ջղային դրութեամբ և բնականորէն պարզ գիտակցութեան մեղդրոնք նկատել ուղեղային դրութիւնը :

Այլապէս ուրեմն կայ Առարկայական Հոգեբանութիւն (Psychologie objective) մը՝ կարգ մը ստորաբաժանումներով՝ որոնք կուզան մասնաւոր ծանօթութիւններով և բաղդատութիւններով կատարելագործել :

Այսպէս կայ մարդուն բաղդատական հոգեբանութիւնը (Psychologie comparée de l'homme)՝ իր տարբեր (աղայութեան, չափահատութեան և ծերութեան) տարիքներուն մէջ :

Կայ նաև Կենդանիին Հոգեբանութիւնը (Psychologie de l'animal) :

Երբ նկատի առնենք մտաւորական երեւոյթներու յարաբերութիւնները, գործարանական և մասնաւորաբար ջգային կազմածին հետ, այն ատեն ուսումը կը կոչուի հոգե-բնախօսութիւն (Psychophysiologie) :

Հոգեբնագիտութիւնը (Psychophysique) այն գիտութիւնն է՝ որ կ'ուսումնասիրէ մասնաւորաբար արտաքին գրգռումներու արտադրած ֆիզիքական պայմաններու և մեր զգայութիւններու յարաբերութիւնները :

Հոգեբանութիւնը մեզ կը պարզէ բարոյական կեանքի երեք գլխաւոր երեւոյթները, — զգացումը, գիտակցութիւնն ու գործունէութիւնը, և կը ջանայ բացատրել անոնց իտէալ նպատակն ու վախճանը : Օրինակի համար գեղեցիկը նկատուած է զգայականութեան իբր իտէալ, հեմարիսը՝ գիտակցութեան իբր իտէալ, և բարին՝ գործունէութեան իբր իտէալ : Գեղեցիկին ազդեցութեան տակ աճող զգացումը ծնունդ տուած է Արուեսին : Ընթարտութեան քողին տակ զարգացած գիտակցութիւնը ստեղծած է զիտութիւնը և բարիին կանոններով կառավարուած գործունէութիւնը յառաջ բերած է բարոյականութիւնը :

Արուեստ, գիտութիւն և բարոյականութիւն բարոյական կեանքի երեք գլխաւոր ու հիմնական ազդակ-

ներն են և ասոնց գիտութիւնները կը կոչուին Գեղեցկագիտութիւն (Esthétique), Տրամաբանութիւն (Logique) և բուն Բարոյականութիւն (Morale) :

Բայց գեղեցկագիտութիւնը բուն, բացարձակ գեղեցիկին մէկ վարդապետութիւն չէ, գիտութեան համար գեղեցիկը ինքնինքեան գոյութիւն չունի: Կարելի չէ զատել գեղեցիկը՝ զինքը արտադրող զգացումէն, այլ կը ներկայացնէ այն օրէնքը՝ որուն շնորհիւ զգացումը կը դարգանայ: Գեղեցկագիտութիւնը պիտի ըլլայ ուրեմն գեղեցիկին զգացումին մէկ վարդապետութիւնը:

Նմանապէս տրամաբանութիւնը ճշմարտութեան մէկ վարդապետութիւն չէ, այլ՝ ճշմարտութեան խուզարկման մէկ վարդապետութիւնը:

Վերջապէս բարոյագիտութիւնն ալ բարբի՛ն գիտութիւնը չէ, այլ՝ բարոյական զգացումներուն և սովորոյթներուն գիտութիւնը:

Բարոյական կեանքի արտաքին մէկ արտայայտութիւնն ալ լեզուն է, որը ընկերական կեանքի գոյութեան ալ մէկ ազդակն է: Լեզուն է որ անհատները կը փոխանցէ ընկերութեան: Մարդը կ'ապրի իրեն նմանող անհատներէ բաղկացած ընկերութեան մը մէջ: Այդ ընկերակցութեան իբր հետեւանք յառաջ եկած են կարգ մը նոր երեւոյթներ՝ որոնց ուսումը կոչեցինք ընկերական գիտութիւններ (Sciences Sociales):

Ընկերութեան մէջ գոյութիւն ունին կարգ մը գազափարներ և զգացումներ՝ որոնք սերունդէ սերունդ կը փոխանցուին և որոնք կ'ապահովեն նաեւ ընկերական կեանքի միութիւնն ու շարունակութիւնը: Այս կարգէն են օրինակի համար ժողովրդական պատմութիւնը, կրօնական աւանդութիւնները, գեղարուեստական և փիլիսոփայական միտումները, ազգային հաւատալիքները և այլն. ասոնք իրենց պատմութիւններն

ունին ընկերային զարգացման տեսակէտով :

Ընկերական հիմնադրութիւն մը չի կրնար գոյութիւն ունենալ՝ առանց օրէնքի և կանոնի : Այս օրէնքներու և կանոններու ուսումը կը կոչուի Իրաւաբանութիւն (Droits) :

Ընկերութեան մը կազմակերպութեան ուսումը կը կոչուի Քաղաքական Գիտութիւն (Sciences politiques) :

Ընկերութիւն մը ունի նաեւ սպահանջներ, շահեր, որոնք կը ստեղծեն հարստութիւնը և որուն ուսումը կը կազմէ Տնտեսական Գիտութիւն (Sciences économiques) :

Ընկերական երեւոյթներու ամբողջութեան ուսումը կը կոչուի Ընկերական Գիտութիւն (Sciences sociales) :

Ահա՛ ուրեմն մարդկային գիտակցութեան համառօտ և անուանական մէկ ցուցակը՝ որ կ'ընդգրկէ մարդկային մտքի ու տիեզերքի ուսման ամբողջութիւնը :

Այժմ հարց է գիտնալ թէ՛ ի՞նչ է Փիլիսոփայութիւնը՝ և որո՞նք են Փիլիսոփայական Գիտութիւնները :

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ է փիլիսոփայութիւնը. —

Դարերէ ի վեր փիլիսոփայութեան մասին մարդկային մտքի տուած սահմանները եթէ միմիայն ժամանակագրական տեսակէտով յիշենք, ամբողջ հասարակ մը չի պիտի բաւէր: Բայց այդ այլազան ենթադրուած տեսութիւններուն մէջ կայ անշուշտ հիմնական բան մը որուն սկզբունքը պիտի ջանանք որոնել ռ. որոշել:

Երբ փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւն մը կ'ընենք, միշտ կը խորհինք միեւնոյն ժամանակ թէ այդ ուսումնասիրութիւնը շատ ընդհանուր է, ուրեմն փիլիսոփայական տեսութիւն մը կ'ըլլայ ընդհանուր, բայց մակողմանի ուսումնասիրութիւն մը:

Եթէ ո՛ր և է հարցի մը փիլիսոփայութիւնը բնենք, պէտք է այդ հարցին շուրջ ընդարձակ պրպտումներ ընել, խուզարկել. որով փիլիսոփայութեան մէկ նպատակն է նաև խորաքափանցում:

Խորաթափանցումը կ'ենթադրէ նաև թէ՛ ո՛ր և է հարց թեթեւ ու հարեւանցի ակնարկով մը կարելի չէ ըմբռնել, այլ անհրաժեշտ է խորհրդածել: Խորհրդածութիւնը նոյնիսկ հոմանիշ կամ սահման նկատուած է փիլիսոփայութեան:

Առնենք օրինակ մը: Եթէ պատմութեան վրայ ակնարկ մը նետուի, հասարակ մահճանացուն հոն պիտի գտնէ անհատական և իրարմէ անջատ եղելութիւններու

չարք մը : Իսկ փիլիսոփան , կամ մէկը՝ որ այդ հարցերուն փիլիսոփայութիւնը պիտի ընէ : պիտի ջանայ անհատական երեւոյթներու ետեւ տեսնել քաղաքական կապեր , ընկերական պատճառներ և աշխատիլ զանանք երեւան հանել և բացատրել թէ՛ ինչո՞ւ և ի՞նչպէ՞ս այդ գէպքերը տեղի ունեցած են և ի՞նչ հետեւանքներ ունեցած են :

Փիլիսոփայութեան նպատակն է ուրեմն րնդհանրացնել , խորապահանցել , խորհրդածել և բացատրել : Բայց գիտութեան նպատակն ալ միեւնոյնը չէ՞ միթէ :

Երկար ժամանակ , հին Յունաստանի և միջին դարու մէջ գիտութիւն և փիլիսոփայութիւն կարծես իրարմէ չէին զանազանուեր :

Եւ սակայն , եթէ ուշադրութեամբ և մօտէն ուսումնասիրենք , կարելի է տեսնել և համոզուիլ որ գիտուններուն և նոյնիսկ հին իմաստասէրներուն քով երկու ձգտում կայ , - ոմանք հարցի մը մասին լուրջ՝ քայց մասնակի լուծում մը կը փնտռեն , ասոնք շխտուններն են : Սուրբներ ալ կը ջանան ամբողջ տիեզերքի տուեղծութեաններուն ամբողջական պատատխան մը գտնել . ասոնք հարցի մը երեւոյթը , մասնաւոր մէկ յատկութիւնը չէ որ կը փնտռեն , այլ՝ իրողութիւններու ամբողջութիւնը , երեւոյթներու պատճառը և կ'ուզեն ամբողջ ու հիմնական ճշմարտութիւնը ըմբռնել : Ասոնք փիլիսոփաներն են :

Թաղէտի արեգական խաւարման զուշակութիւնը , Պղատոնի , Արքիմէդի երկրաչափական աշխատութիւնները , Հիւպոկրատի փորձառական տեսութիւնները գիտութիւն են : Բայց երբ Դեմոկրիտի նման հիւլէներու միջոցով տիեզերքի կազմութեան մասին խորհրդածութիւններ ընենք , փիլիսոփայութիւն ըրած կ'ըլլանք :

Պուրեմն եթէ գիտութիւնը կողմնակի խուզարկու-

թիւններ կ'ընէ, փիլիսոփայութիւնը աւելի խորերը կ'ուզէ թափանցել: Եթէ գիտութիւնը խորհի՝ փիլիսոփայութիւնը կը վերլուծէ գիտական խորհողութիւնը: Եթէ գիտութիւնը բացատրէ՝ փիլիսոփայութիւնը կ'ուզէ բացատրել գիտական բացատրութիւնները:

Պիւթագոր, Քրիստոսէ վեց դար առաջ փիլիսոփայ կը կոչէ այն իմաստունը՝ որ գիտութեան բարեկամ է, և փիլիսոփայութիւնն էր տիեզերական գիտութիւն:

Ըստ Կիկերոնի (ինչպէս նաև Պլատոնի) փիլիսոփայութիւնն էր «Աստուածային և մարդկային իրերու և անոնց սլատճառներու գիտութիւնը»:

Արիստոտէլ և սկոլաստիկները փիլիսոփայութիւնը կը նկատէին «սլատճառներու գիտութիւնը»:

Պարոնի համար փիլիսոփայութիւն և գիտութիւն հոմանիշ էին:

Ըստ հին իմաստասէրներու, փիլիսոփայութիւնը կը բաժնուէր երեք մասերու.

1. — Բնագիտութիւն
2. — Տրամաբանութիւն
3. — Բարոյագիտութիւն.

Իսկ սկոլաստիկները կը բաժնէին փիլիսոփայութիւնը հինգ մասերու, որոնք են հետեւեալները.

1. — Տրամաբանութիւն (logique)
2. — Բնագանցութիւն (métaphysique)
3. — Բարոյագիտութիւն (morale)
4. — Բնագիտութիւն (physique)
5. — Չափագիտութիւն (mathématique)

ԺՔ. դարուն փիլիսոփայութիւնը ամփոփեց իր ընդարձակ հայեցակէտը՝ որուն համաձայն ան գիտութիւն մըն էր միայն՝ որ կը ճառէր աննիւթ էակներու յիշատակ (հոգի և Աստուած):

Այսօր փիլիսոփայութիւնն է առաջին ճշմարտութեանց, հիմնական սկզբունքներու վրայ հաստատուած գիտութիւն մը՝ որ կը խուզարկէ և կ'ուսումնասիրէ նաև լարձրագոյն սկզբունքները։ Այսպէս կ'ունենանք բնագիտութեան փիլիսոփայութիւն, շափագիտութեան փիլիսոփայութիւն, պատմութեան փիլիսոփայութիւն . . . վերջապէս գիտութեանց փիլիսոփայութիւն։

Առաջին, հիմնական ճշմարտութիւնները հետազօտել, ամէն բան քննութեան ենթարկել, ամէն ինչ ուսումնասիրել խորաթափանց կերպով — ահա՛ փիլիսոփայութեան նպատակը։

Փիլիսոփայութիւնն է գիտութեան յաւիտենական վառարանն ու աւետարանը։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Անհունին մէջ, որուն մեր երկիրն ալ մաս կը կազմէ, կան իրեր և իրողութիւններ՝ որոնց արմատը պէտք է փնտռել թէ՛ երկրիս և թէ՛ տիեզերքի շրջա մասերուն մէջ։ Այսպէս թերեւս գտած պիտի ըլլանք բանալին՝ որով կարելի պիտի ըլլար լուծել տիեզերքի բոլոր առեղծուածները։

Անյիշատակ ժամանանակներէ ի վեր մարդկային միտքը հետաքրքրուած է լուծում մը գտնելու հետեւեալ երեք գլխաւոր առեղծուածներով՝ 1. — տիեզերքի, 2. — կեանքի և 3. — մարդուն ծագման։

Տիեզերքի և մարդուն ծագումը հին փիլիսոփաներուն քով քողարկուած էր միսթիք առասպելներով, կրօնական ցնդարանութիւններով և կամ վարկածային տեսութիւններով։ Ինչ որ կարելի չէր բացատրուիլ, պաշտամունքի առարկայ կ'ըլլար։

Բայց հին հաւատքներու աստիճանական հիւժումէն երեւան կուգան փիլիսոփայական դպրոցներ՝ որոնք իրենց դադափարները կը հիմնեն լուրջ ու փորձառական քննութիւններու վրայ: Հին Յունաստան տուած է փիլիսոփաներ՝ որոնք ջանացած են բացատրել տիեզերքը՝ իր բոլոր երեւոյթներով:

Օրինակի համար, Պտղոմէոս փորձեց աստեղագիտական կարգ մը խնդիրներ գիտական հողի վրայ դնել:

Նոյնպէս Անակզիմանդր կ'ընդունէր թէ՛ նիւթին շարժումով և կաղային մարմիններու խտացումով յառաջ եկած են անթիւ աշխարհներ, որոնց կարգէն է նաև մեր երկիրը: Այսպէսով Անակզիմանդր 3400 տարի կանխած էր Վանթի միգամածային վարկածը: Նմանապէս կենսաբանական տեսակէտով Անակզիմանդր կը պնդէր թէ՛ կեանքը առաջ եկած է ջուրին մէջ և արեւուն ազդեցութեամբ իր ամենապարզ ձեւին ցակ և բոլոր միւս բոյսերն ու կենդանիները ծնունդ են այդ պարզ, նախնական ձեւերու կատարելագործման: Անակզիմանդր կ'ընդունէր նաև թէ՛ մարդն ալ ծագում առած է ձուկի նման կենդանիէ մը:

Հերակլիդէս, զիտելով տիեզերքի շարժումը և անոր կրած փոփոխութիւնները, կ'ըսէր թէ՛ «պայքարը ամէն բանի հայրն է»: Հերակլիդէս այսպէսով կը կանխէր Տարվինի «գոյութեան կռուի» վարդապետութիւնը:

Էմփրատկէս պարզեց, անշուշտ իր սազմնային վիճակին մէջ, հիւլէներու ձգողական և վանողական ուժերու վարկածը և բնաշրջման դադափարը: «Շատ, շատ առաջ, ազջիկ կամ աղայ, ես ծագիկ մըն էի, թրուշուն մը կամ ձուկ մը» կ'երդէ իր բանաստեղծութիւններուն մէջ:

Տեմոկրիտէս կը պնդէ որ կան միայն հիւլէներ և պարտպ մըջոցը: Հիւլէները անթիւ են և միշտ շարժ-

ման մէջ, Միջոցին մէջ ծանր հիւլէները աւելի արագ կ'իյնան և իրենց անկումին մէջ կը բաղխին փոքրերուն, Հիւլէները իրարու վրայ կ'ազդեն ճնշումով կամ բաղխումով: Մարդոց հոգին կազմուած է նուրբ և ողորկ հիւլէներէ՝ որոնք կը թափանցեն ամբողջ մարմինին մէջ և յառաջ կը բերեն կեանքի երեւոյթը:

Այսպէս ուրեմն Տէմոկրիտէսի սկզբունքները անշուշտ իրենց շատ պարզ և ենթադրական վիճակին մէջ կը պարփակեն դրեթէ ներկայ նիւթապաշտ փիլիսոփաներու գլխաւոր տեսակէտները:

Եպիկիւրոս աւելի առաջ գնաց. սա ջանաց ապացուցանել թէ՛ միտքը, իբր շօշափելի իր, կը կազմէ հիւլէական աշխարհի մէկ զանգուածը:

Բայց Յունական աշխարհի քաղաքական քայքայումով, Յունական փիլիսոփայութիւնն ալ անկման դատապարտուեցաւ:

Աշխարհիս վրայ Քրիստոնէութեան տարածումը՝ շղթայած էր գիտութիւնը ձեռքէն ու ոտքէն և դրեթէ ամբողջութեամբ կղերին ու անոր հլու հպատակ իշխաններուն ձեռքը ինկած:

Եթէ խուլ անկիւնները առանձնացած գիտուններ փորձէին բնութեան զաղանիքներէն ոմանք երեւան բերել՝ բանադրանք, բանտ, թունաւորում և մահ պատրաստ պատիժներ էին: Իշխաններու և կղերականներու ձեռքը արիւն կար, դէմքերուն վրայ՝ սոսկում, լեզուին ծայրը՝ բանադրանք և լուտանքներ, իսկ զանկերուն տակ՝ շար մտածումներ ու մահապատիժ:

Երկար ժամանակ, մարդկութիւնը յենլով Ս. Գրքի դաւանանքին՝ բնդունած էր թէ՛ երկիրը տափարակ և անչարժ է. իսկ արեւը, լուսինը, աստղերը անոր շուրջը կը դառնան արեւելքէն արեւմուտք:

Բայց այդ միեւնոյն դարերու մէջ օրէ օր անհա-

տական ու մասնակի գիւտերը կը կուտակուէին անըզ-
գայաբար :

Ճամբորդութիւնը գիւրացած, հարստանալու իղձը
սուր կերպարանք մը առած, երկիրը յանկարծ իր մե-
ծութիւնը կրկնապատկեց Քոլոմպոսի և յաջորդ ճամ-
բորդներու գիւտով :

Կոպենհիկոս (1473-1543) հրատարակեց իր «Երկ-
նային Մարմիններու Շարժումները» անուն աշխատու-
թիւնը :

1616ին Հարվէյ գտաւ արեան շրջանառութիւնը :
Կալիլէոս (1620) փորձառական բնագիտութիւնը հիմնեց
և գտաւ ճօճանակը, ջրակշռական կշիռը, ջերմաչափը,
կողմնացոյցը և հեռագիտակը : Կալիլէոս դատուեցաւ
իր հերետիկոս և երբ երկրի մասին իր գաղափարները
որչափ որ դժեղ տուին, նա գոչեց «եւ սակայն կը
գ'աւնայ (երկիրը)» :

1642ին Թորիչելլի գտաւ ծանրաչափը (baromètre) :

1669 ին Պըրանտ ֆօսֆորը գտաւ, և 1675ին Թօմէր
լուսոյ արագութիւնը ճշտեց :

1687ին Նեւտոն ձգողական ուժի գոյութիւնը ա-
պացուցեց և 1688ին Տընի Բարէն ճանչցաւ շողի ու-
ժը : 1769ին Ուայթ հնարեց ատաջին չոգեմեքենան :

1735ին Լիննէոս հրատարակեց «Բնական դրութիւ-
նը», իսկ Պիւֆօն 1749ին՝ «Բնական պատմութիւնը» :

1768ին Քուք աշխարհի շրջանը կատարեց և 1774-
ին Բրիէստլէյ գտաւ օդին թթուածինը :

1793ին Անդլիոյ մէջ Հիւժ հրատարակեց «Մարդ-
կային բնութեան մասին խօսքեր» անուն գիրքը :

1796ին Յէններ պատուաստը գործածեց ծաղկախտի
դէժ և 1799ին Վօլգա հնարեց Վօլգեան բարձր՝ որ և-
լեկտրականութեան մասին հետաքրքրութիւն արթն-
ցուց :

1799ին թուլմաս Իւնկ հիմնեց եթերային թրթռացումի տեսութիւնը, իսկ 1803ին Տալթոն քիմիաբանութեան մէջ հիւլէական տեսութիւնը պարզեց:

Բոլոր այս մասնագէտները, որոնց վրայ պէտք էր աւելցնել նաև հազարաւորներ, մեծ համբերութեամբ, հատիկ-հատիկ ու երկար տարիներու շրջանին մէջ զիտական ծանօթութիւններ հաստատեցին փորձառական դրութեամբ և անզգալարաբար ջախջախեցին բնագանցական, աստուածաբանական տեսութիւնները և վերջին հարուածը տուին դերբնական հրաշքներու աստուածաբանական հաւատքին:

Այսպէսով հիմնուեցաւ 19րդ դարու մէջ քիմիաբանութիւնը, աստեղագիտութիւնը, աշխահագրութիւնը, փորձառական բնագիտութիւնը և բնախօսութիւնը՝ որոնք օրէ օր կը ջանային մաքրագործել միջին դարու բնագանցական տեսութիւններու աւերակը և կը հաստատէին բնաշրջական և փորձառական դրութիւնը:

Փիլիսոփայութիւնն ալ արթնցաւ իր երկար թըմրութենէն:

Մարդիկ փոխանակ անծանօթին առջեւ երկրպագելու, սկսան բնութեան բաց դրկին մէջ փնտռել երևոյթներու պատճառները: Գիտունը իր խուզարկութիւնները սկսաւ ընել երկրիս ամէն կէտին վրայ: Մեր ապրած հողամասերն ու սառուցեալ գօտին, լեռներու բարձունքներն ու խոր ձորերը, ծովուն անդունդներն ու երկրիս սիրտը, օդին բարձրերն ու ջուրին մէջ, վերջապէս ամէն տեղ զիտական աչքը մուտք գտաւ: Հարիւր հազարաւոր մտքեր ու ձեռքեր զբաղած են հաւաքելու, ճշտելու, դասակարգելու իրերն ու իրողութիւնները և ապշեցուցիչ արագութեամբ զիւտերը յաջորդեցին մին միւսին կտեւէն:

Հին բնափիլիսոփաներու գաղափարները օրէ օր

վերերեւեցան՝ բայց դրական, հասկնայի ու փորձառական հողի վրայ դրուած :

Փիլիսոփայութիւնը այն չափով միայն զարգացած ու յառաջդիմած է՝ ինչ չափով որ զարգացած ու յառաջդիմած են գիտութիւնները : Փիլիսոփայութիւնը արդէն տարրեր բացատրութեամբ մը, գիտութիւններու ամբողջութիւնն է, զազրած է այլ ևս ենթադրական բլլալէ և օրէ օր իր բնագանցական տեսութիւններէն ազատելով՝ կը մտէ դրական դպրոցին կարգը :

Այսօր առանց դրական գիտութեան, փիլիսոփայութիւնը իր դոյութիւնը չէ կարող պահպանել :

Արդէն գիտունը մեծ չափով փիլիսոփայ մըն է, և փիլիսոփայ մը՝ քսաներորդ դարուն մէջ սլարտի գիտուն բլլալ :

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ

ՎԵՐՁԻՆ ԵՋՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գիտութիւնը իր ամենայնաւոր վերլուծման մէջ կ'ընդգրկէ իր ամենայայն ընդարձակութեամբ համակ փիլիսոփայութիւնը՝ որ կը ջանայ բացատրել ամբողջ տիեզերքը : Օրինակի համար, մեքենականութիւնը կը բացատրէ ժամանակին ու միջոցին մէջ շարժման գաղափարը. այդ շարժումը կը ներկայացնէ ամէն դոյացութեան ամենանախնական երեւոյթը : Արդ, շարժման գիտութիւնը ընդհանրական գաղափար մընէ, որով վերացական և կ'արտայայտուի մարմիններուն՝ ուրիշ մարմիններու հետ փոխազարձ ազդեցութենէն յառաջ եկած երեւոյթներով կամ փոփոխութիւններով :

Գիտութիւնը կ'ուսումնասիրէ կամ տիեզերքի այդ

երեւոյթները, և կամ այդ երեւոյթներուն՝ մարմիններու վրայ ազդեցութեամբ յառաջ եկած փոփոխութիւնները :

Տիեզերք ըսելով կը հասկնանք միջոցը, անհունութիւնը լեցնող միլիոնաւոր աստղերը : Պէտք է տիեզերքը շփոթել աշխարհիս հետ : Աշխարհը կազմուած է արեգական ազդեցութեան տակ գտնուած մոլորակներէն, որով՝ երկրէն ալ : Արդի գիտութեան միջոցներով չենք կարող ուսումնասիրել աստղերու գոյութիւնն ու շարժումները : Սակայն երբ ուսումնասիրենք արեգակնային դրութեան մոլորակները, կրնանք մեր եզրակացութիւնները նմանողութեամբ յարմարցնել միւս բոլոր աստղերուն :

Արդ, աստղաբաշխական գիտութիւնը ի՞նչ կը սորվեցնէ մեզի՝ արեգակնային դրութեան կազմին և օրէնքներուն մասին :

— Նախ կը ցուցնէ թէ արեգակը աստղ մըն է որուն շուրջը կը դառնան բոլորաձեւ շաւղի մը հետեւելով ուրիշ աստղեր՝ մոլորակ անուամբ : Երկիրն ալ մոլորակ մըն է : Արեգական լոյսը և տաքութիւնը փաստեր են որ՝ արեւը կազային ու միշտ հրկիզեալ վիճակի մէջ նիւթերու կոյտ մըն է : Մոլորակները ո՛չ ինքնայատուկ լոյս ունին և ոչ ալ տաքութիւն, և իրենց փայլը կ'առնեն արեգական արտացոլումէն :

Արեգակնային դրութեան կազմին ու անոր մասերու շարժումներուն հասկացողութեան յարմար վարկածը հետեւեալն է :

Նախապէս կար ճշմարիտ քառս մը ներկայացնող ընդարձակածաւալ կազային տիեզերական կոյտ մը : Արդ, նիւթի մէկ ընդհանուր օրէնքը այն է թէ՛ բոլոր մասնիկները զիրար կը քաշեն իրենց ծաւալին՝ ուղիղ, իսկ հեռաւորութեան քառակուսին՝ խոտոր համեմատութեամբ :

Տիեզերական ձգողութեան այս ընդհանուր օրէնքը ազդելով այդ քառասային կազային կոյտին վրայ, իբր հետեւանք՝ հետզհետէ մասնիկներ կը հաւաքուին կեդրոնի մը շուրջ և այդ կուտակման ալ իբր հետեւանք՝ կեդրոնը տաքնալով հրկիղեալ վիճակի մը կը հասնի:

Նմանապէս այդ հսկայ կոյտը ինքն իր վրայ դառնալով՝ միգամածային կազմածը կլոր ձեւ մը կը ստանայ հասարակածային ուռոյցով:

Կեդրոնի ու հեռաւոր մասերու շրջման արագութեան տարբերութեամբ՝ ուռոյցէն օղակաձեւ կը բաժնուի մաս մը որ կը շարունակէ իր հաշուոյն ու միեւնոյն ուղղութեամբ շարժիլ կեդրոնական զուռի շուրջ:

Բայց որովհետեւ օղակին մասնիկները միեւնոյն արագութիւնը չունին, հետզհետէ անոնք ալ կեդրոնի մը շուրջը կը խտանան, շարունակելով դառնալ թէ՛ իրենք իրենց իր վրայ և թէ՛ մայր կեդրոնին շուրջ և այսպէս կը կազմեն մոլորակը:

Ժամանակ մը վերջ մայր կեդրէնէն նոր օղակ մըն ալ կը զատուի՝ որը նոր մոլորակի մը կազմութեան պիտի ծառայէ:

Նմանապէս մոլորակի կոյտը, միեւնոյն օրէնքներուն համաձայն կրնայ ծնունդ տալ օղակի մը՝ որ խտանալով յառաջ պիտի բերէ ինք իր վրայ և այս անգամ մոլորակին շուրջ դարձող աստղ մը՝ որ կը կոչուի արբանեակ:

Այսպէս երկիրը մոլորակ մըն է արեգակէն զատուած և լուսինն ալ արբանեակ մը, երկրէն անջատուած:

Ահա՛ թէ ի՛նչպէս կը բացատրուին արեգական մոլորակներու արբանեակներու ծնունդն ու շարժումները: Արեգակնային դրութեան կազմութիւնը ընդհանրացնելով՝ կարելի է առանց մեծ յոգնութեան նկատել բոլոր աստղերը իբր մէկ մէկ արեգակ՝ որոնք կեդրոններ են

ուրոյն և անջատ աշխարհներու :

Աւելցնենք նաև որ լուսապատկերային վերլուծումով տեսնուած է թէ՛ արեգական, մոլորակներու, արբանեակներու և նոյնիսկ ամենահեռու որ աստղերու մէջ կան միեւնոյն տարերային մարմինները՝ միեւնոյն քիմիական բաղադրութեամբ, ինչ որ փաստ մըն է թէ՛ արեգերփի ամբողջ կազմը միեւնոյն ծագումն ունի :

Բայց թողունք այժմ անսահմանութիւնը և զանք մեր հողակոյտին՝ որ անշուշտ արեգերփին մէջ աւազի հատիկի մը արժէքն անգամ չունի :

Երկրիս վրայ կը տեսնենք տարբեր տարբեր մարմիններ՝ որոնք ունին իրենց ուրոյն և որոշ յատկութիւնները, ինչպէ՛ս ծանրութիւն, տաքութիւն, լոյս, ձայն, ելեկտրականութիւն և այլն : Բնագիտական ուսումը այսօր այն եզրակացութեան հասած է թէ՛ մարմիններու բոլոր յատկութիւնները (եթէ կարելի է այսպէ՛ս ըսել)՝ նիւթի շարժման տարբեր տարբեր ձեւերն են : Իրաւցնէ կրնանք ուզած ժամանակնիս շարժումով յառաջ բերել տաքութիւն, լոյս, ելեկտրականութիւն : Նիւթը ուրեմն կարելի չէ բաժնել շարժումէն, այլ ուժի խտացում մըն է :

Շարժումի տարբեր կերպարանափոթեանց մէջ, որոնց կրնանք դիւրաւ հետեւիլ, կարելի է տեսնել պատճառի և արդիւնքի մէջ կատարեալ համագորութիւն մը, և որովհետեւ ուժի նոր ու աւելորդ քանակութիւն մը երեւան չելլեր, սա եզրակացութեան կուզանք թէ՛ նիւթին մէջ կայ ուժի որոշ քանակութիւն մը, որ իր արտայայտուելու ձեւին մէջ միայն կը տարբերի :

Մանրութիւնը, լոյսը և այլն, ամէնքն ալ արդիւնք են արեգերփին մէջ գտնուած որոշ ու անփոփոխ ուժի քանակութեան մը :

Նախապէս տիեզերական նիւթին նոյնատարր մասնիկները խտանալով առաջ բերած են պարզ տարրերը՝ որոնք արդէն սկզբնական մասնիկներէն տարրեր են և ինքնուրոյն ու որոշ յատկութիւններ ունին :

Քիմիարանութեան այսօրուայ միջոցներով դեռ յաջողած չենք այդ պարզ մարմինները վերածել և վերլուծել իրենց նոսնակական մասնիկներուն . բայց անշուշտ օր մը ատոր ալ պիտի յաջողինք ու թերեւս շատ պարզ միջոցով մը՝ որ սակայն մեզի դեռ անձանօթ է :

Այդ պարզ տարրերը իրենց կարգին , բնական ազդակներու և մասնաւորաբար տաքութեան ու ելեկտրականութեան ազդեցութեան տակ իրարու հետ տարրեր տարրեր քանակութիւններով միանալով յառաջ բերած են բազադրեալ մարմինները՝ որոնց տարրալուծման ուսումը կը վերաբերի քիմիագիտութեան : Ինչ որ մարմին կը կոչենք, այսինքն կենդանիները , բոյսերը և հանքերը , այդ բազադրեալ տարրերէն կազմուած են :

Երկրին , անոր մակերեսին , խաւերուն , ցցուածքներուն ուսումնասիրութեամբ կրնանք հետեւիլ այդ մարմիններու կազմութեան հսկայ աշխատութեան :

Երկրաբանութիւնը մեզի կ'ուսուցանէ թէ մարմինները կենդանի ու անկենդան՝ երկրի վրայ որոշ կարգով յաջորդած են իրարու և այդ կարգը ամենէն լաւ կը պատշաճի առողջերու կազմութեան վերաբերեալ աստեղագիտական և տիեզերական ենթադրութիւններու :

Անզգալի ցրտացումով , դանդաղ և կարգ մը շրջանային կերպարանափոխումներու շնորհիւ՝ երկիրը իր արգի վիճակին հասած է :

Իւրաքանչիւր շրջան իր որոշ մարմինը կամ կենդանին ունեցած է : Այսպէսով նախապէս կենսաբան երկրիս վրայ երեւցած է քիմիական մասնաւոր բազադրութեամբ

մը՝ ո՛չ կենդանի էր և ոչ ալ անկենդան։ Յետոյ բնագիտա-քիմիական ազգականերու շնորհիւ կազմուած է արարչանիւրը՝ որ երկու յատկութիւններով կը բնորոշուի, այսինքն՝ կծկում և գրգռականութիւն։

Բնութեան հսկայ աշխատանոցին մէջ միլիոնաւոր տարիներու շրջանին միլիոնաւոր բազազրութիւններու տարբազազրութիւններ՝ այլազան ազգականերու շնորհիւ յառաջ բերուած են անկենդան նիւթէն կենդանի մասնիկը, որը զարգացած, աճած ու միջալայրին յարմարած է զանդազօրէն։

Կենդանի մասնիկը, նախապէս հազիւ հազ զանազանելի անկենդան՝ կոշտ մասնիկէն, երկար տարիներու շրջանին անզգայաբար բարեփոխուելով աւելի կատարեալ, աւելի որոշ հակազգեցութիւններ արտազրելու ատակեղած է։

Այս կենդանի մասնիկներու զուգորդութիւնը ծնունդ տուած է շատ պարզ կազմով նախակենդանիի մը՝ որուն բջիջները զեռ գրեթէ համասեռ են և իրարմէ չեն զանազանուած։ Բայց կենսական աշխատութեան բաժանումը հեազհեաէ կը սկսի. կարգ մը բջիջներ որոշ պաշտօն մը կատարելու բնորոշուած են և այսպէս որոշ պաշտօններու համար տարբեր տարբեր գործարաններ յարմարցուած են։

Այս օրուայ մեր տեսած հրաշայիօէն կազմուած կենդանիներն ու բոյսերը այդ նախնական ամենապարզ բջիջներու տարրական կենդանի կազմածին բարեշրջումէն առաջ եկած են։

Այդ կերպարանափոխումները տեղի կ'ունենան որոշ օրէնքներու համեմատ՝ որոնց ամենէն կարեւորն է միջալայրին յարմարելու օրէնքը։ Իւրաքանչիւր շրջան և իւրաքանչիւր միջալայր իրեն յարմարցուած բոյսերն ու կենդանիները ունեցած է։

Բայց միւս կողմէն կեանքի պայքարն ալ կայ, այդ կենդանի արարածներուն մէջ կան զօրաւորներ ու արկարներ, յաղթողներ ու յաղթուողներ և բնական ընտրողութեան շնորհիւ մնացած են միայն ամենէն յարմարները, ամենէն զօրաւորները, ամենէն ճարպիկները, և իրենց գոյութիւնը պահելու համար անհրաժեշտ էր զարգացումը այդ յատկութիւններուն՝ սրանք ժառանգականութեամբ կը փոխանցուին սերունդէ սերունդ:

••

Կազմի ու գործունէութեան տեսակէտով ապրող կենդանիներու ամենէն կատարելալը մարդն է: Մարդուն քով է որ կենսական աշխատութեան բաժանումը իր ամենարարձր կէտին հասած է:

Մարդը անդամազննական և բնախօսական տեսակէտով ուրեմն կենդանիներու ամենակատարեալն է, այսպէսով կը ներկայացնէ կենդանական ծառին ամենէն բարձր ճիւղը:

Անոր քով է որ ուղեղի աճումը իր կատարելութեան հասած է: Բարձր դասակարգի կենդանիներու քով ջղային գործունէութիւնը, որ կը ներկայանայ շարժիչ և զգայուն ձեւին տակ, մարդուն քով կ'արտայայտուի նաև նոր՝ այսինքն գիտակցութեան ձեւին տակ:

Գիտակցութեան երեւումը նոր երեւոյթ մըն է խիստ մեծ ու կարեւոր հետեւանքներով, և այնպէս կը կարծուի թէ՛ անոր երեւումը միմիայն մասնաւոր ստեղծագործութեամբ կամ հրաշքով կարելի է ըմբռնել:

Բայց գիտակցութիւնը իր ամենապարզ ձեւէն սկսելով մինչև ամենաբարձր եզրերը, արդիւնք է ուղեղին վրայ զգայուն տպաւորութիւններու կեդրոնացման կամ համակարգութեանց (coordination):

Միայն մարդը չէ որ արտաքին տպաւորութիւններու զգացողութիւնը ունի, ան՝ աւելի ես ի զգացում

մը ունի միայն, արդիւնք՝ իր ուզեցին մէջ տեղի ունենալով աւելի հասարեայ համակարգութեան:

Ինչ որ միւս կենդանիները չառ զժուարաւ և զանգաղօրէն կ'իրաւացնեն արտաքին ազատութիւնները բնազդի շնորհիւ, մարդը անմիջապէս կ'անբողջակէ:

Մտածողութիւնը բնազդէն չառ աւելի մեծ պատշաճեցում մը կուտայ մարդուն՝ իր միջոցներուն ընդարձակութեամբ ու արդիւնքներուն արագութեամբ: Բայց մտածողութիւնը կը կազմուի և կ'աճի՝ բնազդը արտադրող օրէնքներու շնորհիւ, և մտածողութիւնը պարզապէս համակարգութեան բարձր բնազդ ընէ:

Մարդը խորհողութեան շնորհիւ միջավայրին նեղ իր յարաբերութիւնները կ'ընդարձակէ և զանոնք իրր զազափարներ կ'արտայայտէ:

Իմացականութիւնը կը հայթայթէ մարդուն տն՝ ինչ որ բնազդը չի տար կենդանիին: Բնազդը ո՛ր և է պէտքի մը յարմարութիւնն է և չառ զժուարաւ ու զանդաղօրէն կարելի է փոփոխել: Իսկ իմացականութիւնը չառ դիւրաւ մարդը կը յարմարցնէ նոր նոր պահանջներու:

Խորհողութիւնը (raison) յաջորդական սերունդներու կուտակուած մտքի փորձառութեան արդիւնքն է: Արդ, խորհողութեան հսկութեան տակ փորձառութիւններու ամենակատարեալ համակարգութիւնը յառաջ բերած է Գիտութիւնը:

Մարդը առանց գործունէութեան չէ կարող ապրիլ, իր պարապոյ ժամերը խաղի, հանգիստի կը նուիրէ: Աւերը բնութեան հայթայթած խաղերը զինքը չի գոհացնեն, արհեստական միջոցներու կը դիմէ և այսպէսով կը հիմնէ Արհեստը:

Ուրեմն արհեստը հետեւանքն է խաղի, ինչպէս զիստութիւնը՝ փորձառութեան, և ասի ո՛չ թէ իրր պա-

հանջ, այլ արդիւնք՝ փափաքի ու երեւակայութեան :
 կեանքը հաճելի ընելու փափաքին համեմատ, մար-
 դուն քով ծնաւ գեղեցիկին գաղափարը, որ յառաջ բե-
 րաւ Գեղարուեսք :

Մարդը յարարերութեան մէջ ըլլալով իր նմաննե-
 րուն հեա՝ ստիպուած էր բնութեան ուժերուն մէջ
 կեանքի պայքարը մղել, և ան օժանդակ առաւ իր
 նմանը, որով ծնաւ ընկերական կեանք՝ որուն ուսումը
 կը կոչուի Ընկերային Գիտութիւն :

Այսպէս ուրեմն գիտութիւնը արեգերքի ամէն իրե-
 րու և իրողութիւններու բացատրութիւնը կուտայ գրա-
 կանօրէն : Տիեզերքին ծագումն ու արեգերքին մէջ
 մարդկութեան գոյութիւնը և անոր յառաջագիմու-
 թիւնը, ահա՛ այն հսկայ հարցը՝ որ այսօր գիտութիւնը
 կը ձգտի լուծել :

ԿՐՕՆՔԸ

I

ՀԱՒԱՏՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հաւատքի, կրօնքներու ծագումը պատմական հարցերու ամենէն կարեւորն է, որովհետեւ ան չի ներկայացնէր միայն անցած դարերու դէպքերու և իրողութիւններու պատկերացումը, այլ նաև՝ մեր արդի դաւանանքներու և դադափարներու արժէքն ու ճշմարտութիւնը:

Այն պատճառները՝ որոնք հին դարերու մէջ հաւատքի մը, կրօնքի մը ծնունդ տուած են, այդ միեւնոյն պատճառներն են որ անոր (հաւատքին) այս որուան պահպանութեան ու գոյութեան կը ծառայեն:

Իրողութիւնը կայ անվիճելի, այն թէ՛ այսօր անկարելի է երկրիս վրայ գտնել ժողովուրդ մը որ կրօնք կամ աւելորդապաշտութիւն չունենայ, և մարդը կրօնասէր կամ աւելորդապաշտեղած է, որովհետեւ խորհելու և դիտելու կարողութիւն ունէր, և ասի կրօնի նոյնիսկ յղկուած քարի շրջանէն (Age de la pierre polie) իսկ:

Նմանապէս առանց երկար վիճարանութեան կարելի է ընդունիլ սա երկրորդ դիտողութիւնը թէ՛ կրօնքը հրաշքի մը գործը չըլլալով, տիեզերական ու կանոնաւոր օրէնքներու համաձայն դանդաղօրէն և սակայն տեւականօրէն զարգացած է:

կրօնքը հին դարերու մէջ պէտք էր որ պարզամիտներու հասկացողութեան մատչելի հասարակ ու տարտամ գաղափարներէ ծնունդ առած ըլլար, և յետոյ հետզհետէ բարեշրջութեամբ զարգանար և արդի բարդ ու որոշ վիճակին բարձրանար :

կրօնքները՝ իբր աստուածային շնորհ՝ անփոփոխելի նկատուած են, բայց անոնք առանց բացառութեան ենթակայ եղած են տիեզերական բնաշրջման և չեն պահած իրենց սկզբնական ձեւն ու դիրքը, նոյնիսկ Քրիստոնէութիւնը, բոլոր հին ու նոր կրօնքներու նման, բացառութիւն չի կրնար ներկայացնել :

Այժմ խնդիր է որոշել այն նախնական պատճառները կամ գաղափարները՝ որոնք ծնունդ տուած են կրօնքներու :

Հոս երկու վարդապետութիւններ գէժ յանդիման կը գտնուին :

Ոմանք կրօնքի ծագումը կը վերագրեն վերզգայուն ճշմարտութեան խորհրդաւոր յայտնութեան, աստուածային ներշնչման :

Ուրիշներ կը դաւանին թէ՛ կրօնքներու ծագումը հետեւանքն է՝ մարդկային փորձառականութեան, մտքի ծուռ զնայքին, սխալ ըմբռնումի, այսինքն աշխարհիս ամենահասարակ բնական երեւոյթներուն սխալ մեկնութեան :

Առաջիններուն համար կրօնքը գիտութենէն գերադաս է, երկրորդներուն համար՝ կեղծ գիտութիւն մը :

Այժմ եւս հարց է գիտնալ թէ՛ կրօնքը բնական էր թէ՛ ներշնչմամբ յայտնուած, միթէ՛ կրօնքներու աստուածը պարզ՝ սակայն հսկայօրէն խոչորցած կուռք մը չէ՞ :

Դաւանանքի և կրօնքներու պատմութիւնը խիստ

չահեկան է և այնքան ընդարձակ՝ որ ամբողջ հատորներ չպիտի բաւէին նոյնիսկ համառօտ սակայն ամբողջական ակնարկ մը նետելու համար: Ամէն ժամանակ, ամէն ազգ, ամէն ցեղ իմաստասէրներու, վարդապետներու, բանաստեղծներու, քահանաներու միջոցով տրւած են տեսակ տեսակ բացատրութիւններ, մեկնութիւններ, ոմանք յաճախ հակասական և երբեմն նոյնիսկ անըմբռնելի:

Ներկայ գիտական զարգացումը նոր էջ մը բացած է կրօնքներու ծնունդին ու զարգացման և պաշտելու պահանջին վրայ: Պաշտամունքը խորհրդաւոր զգացում մըն է որ կը գտնուի բոլոր ժողովուրդներուն քով և զոր հաւատացեալները կը նկատեն ներքին տեսակ մը յայտնութիւն, մարգարէներու հրաշալի յայտնութիւնները կանխող:

Բազդատական հոգեբանութեան արդի գիւտերը հարուած մը տուին այս վարդապետութեան: Այսօր գիտունին համար կրօնական հաւատալիքները բնական արդիւնք են միմիայն մարդուն սրտին և ուղեղին: Հաւատքը կը ծնի, կը զարգանայ բոլոր միւս գաղափարներուն և զգացումներուն պէս: Շատ գիւրաւ կարելի է նաև տեսնել ու համոզուիլ թէ՛ կրօնական զգացումն ալ մարդկային ստքի միւս բոլոր արտայայտութիւններուն նման ենթակայ է բնաշրջման յայտնի և խիստ օրէնքներուն:

Հաւատքի ծնունդ տուած են երկու շատ պարզ զգացումներ. նախ վախը և յետոյ յոյսը:

Հին ատենները մարդոց հասկացողութիւնը շատ տկար էր և անոնց գաղափարներու գուգորդութիւնը տեղի կ'ունենար շատ կոշտ նմանողութեամբ: «Թշնամիիս տունը այրեցի, որովհետև զինքը կ'ատեն» կ'ըսէր վայրի նախամարդը: «Կայծակը բնակարանիս վրայ ինկաւ, որով կայծակը զիս կ'ատէ»:

Բնութեան բոլոր ուժերուն քով, բարի կամ չար գործունէութեանց ետև, նախնական մարդը կը տեսնէր անձ մը, կամք մը, գիտակցութիւն մը, ճիշտ մարդկային կամքին, անձին ու գիտակցութեան յար և նման, նոյնիսկ չէր կարող զանազանել կենդանի արարածը՝ անկենդան իրերէն: Ինչ որ կը շարժէր, կեանք՝ որով կամք մը ունէր:

Արեւը՝ որ առաւօտուն կը ծագի, երկնքի կամարին վրայ կը բարձրանայ և իրիկուան մարը կը մտնէ, չովը՝ որ կը փչէ, կայծակը՝ որ կը փայլի, շանթը՝ որ կը գոռայ, ծովը՝ որ կը փոթորկի և նաւակները ընկզմնլով կուլ կուտայ, բոլոր ասոնք կը նմանէին մարդուն՝ որ կ'երթար, կուզար, կը շարժէր, կը քնանար, կը զարնէր և այլն, բայց բոլոր ասոնք իրմէն զօրաւոր էին և մարդը ենթակայ էր անոնց քմահաճոյքին, որով անհրաժեշտ էր այդ ահուելի ուժերուն բարկութիւնը իջեցնել նուէրներով ու աղօթքներով, քանի որ մարդուն ալ բարկութիւնը կ'իջնէր այդ տեսակ միջոցներով:

Երազներու մէջ երեւցած տեսիլները դիւրաւ հաւատացուցին թէ առանց որոշ մարմինի աննշմարելի էակներ կան որոնք երբեմն կ'այցեկեն մարդուն: Բաւական էր որ ուրախալի կամ դժբախտ զէպը մը զուգադիպէր ո՛ր և է տեսիլքի մը հետ, և ահա՛ համոզում կը գոյացնէր թէ հոգիները իր գոյութեան վրայ անդիմադրելի ազդեցութիւն մը ունէին:

Այժմ եւս, տղէտ ու պարզամիտ անհատներու ուզեզին մէջ, միեւնոյն կարգի զազափարի զուգորդութիւններ տեղի կ'ունենան: Խրամէքը, երազներու հաւատքը, 13 թիւին վախը, երեքշարթի օրուան ճամբորդութիւնը և այլն կը նմանին վայրի մարդուն աւելորդապաշտութիւններուն և կամ գէթ անոնց մնացորդներն են: Նոյն իսկ հանճարեղ մարդիկ այս սխալներուն

ենթակայ եղած են և շատ մեծ մարդիկ հաւատացած են խրատեքին:

Վախը, ենթակայութեան զգացումը, յոյսը, գաղափարներու նախնական զուգորդութիւնները՝ ծնունդ տուած են ուրեմն հաւատքի զգացումին և առաջին աստուածութեանց: Այս պարագան միմիայն մարդոց յատուկ չէ. կարելի է նաև դիտել կենդանիներու քով:

Շունը, օրինակի համար, ամէն բան իր տիրոջմէն սպասելով, անկէ կը վախնայ կ'ակնածի, անոր կը ծառայէ, կը նստանդի, կ'ազաչէ, ոտքերը կը լիզէ, ինչպէս վայրի մարդը՝ իր կուռքին:

Նախապէս անհատականացած և որոշ արտուածութիւններ չեն յղացուած նախամարդուն ուղեղին մէջ: Երբ առաջին անգամ վայրի մարդ մը հրացանի պայթիւնը լսէ — որը կրնայ մեռցնել — այդ հրացանին առջև ծունր կը դնէ:

Յաւարամիտ անհատը, իր շուրջը տեսնելով գերբնական ու անողոր ուժեր որոնք սարսափ կ'ազդէին՝ պաշտելով արժանի ստեղծող տիրոջ մը գաղափարի յայտնութենէն առաջ, ունեցած է հազարաւոր նախապաշարումներ:

Ուրեմն հաւատքի զգացումը կանխած է երկրիս վրայ աստուածներու բնորոշման: Այսօր իսկ կան Աւստրալիոյ և Ափրիկէի մէջ վայրի ցեղեր՝ որոնք դեռ չեն ունեցած իրենց աստուածը, բայց ունին շատ մը աւելորդապաշտութիւններ (թլըօրմ, հողի և այլն):

Կրօնքը չէ եղած ուրեմն անհունութեան ձգտումի մը և կամ բնական երեւոյթները բացատրելու պահանջի մը արդիւնքը, ինչպէս կը դաւանին կարգ մը փիլիսոփաներ՝ Միւլլէր և այլն:

Նախամարդը շատ հեռու է թէ՛ այդ ձգտումէն և թէ՛ այդ հետաքրքրութենէն:

Տղան, որ կը նմանի նախամարդուն, չունի նաև այդ զգացումները Գիւղացին եւս, որ իր տգիտութեամբ և զիւրահաւանութեամբ քիչ ու չատ կը նմանի ու կը մօտենայ վայրի մարդուն, բնութեան գեղեցիկ տեսարաններէն չազգուիւր և չի կրնար ըմբռնել թէ մարդիկ կը հիանան իր լեռներուն և անտառներուն վրայ, Գիւղացին երբեք հետաքրքրութիւնը ունեցած չէ թէ՛ ինչպէս ցորենը կը ծնի հունտէն և կամ խոզկաղինը կ'արտադրէ կաղնին, Բացարձակ տգիտութեան հետեւանքն է բնաւ բանէ մը չզգածուիլ և երբեք չխորհիլ երեւոյթներու պատճառներուն վրայ, և ասիկա՝ ըստ ճամբորդներու ուշադրութենէն չէ վրիպած:

Շատ հասարակ, պարզամիտ թուրք գիւղացիի մը հանդիպեցայ և ճիշտ այդ պահուն սոււտոնակ մը կ'անցնէր օդին մէջէն, կը դիտէի զինքը՝ սպասելով որ դարմանքի կամ վախի արտայայտութիւն մը ունենայ դէմքին վրայ: Գիշ մը գիտելէ ու խորհելէ վերջ պաղարիւնութեամբ մըմնջեց. «Ալլահը մեծ է»:

Ո՞ր տղան է որ լերան մը կամ գեղեցիկ իրիկնամուտի մը տեսարանին առջև կը յուզուի կամ կը հիանայ: Այդ տեսակէտով, նախամարդը տղուն կը նմանի: Բնութեան երեւոյթներէն կրնար վախնալ, բայց երբե՛ք յուզուիլ:

Գալով այդ երեւոյթներու պատճառի խուզարկման, կարելի չէր իր պարզ կամ մատաղ մտքին մէջ ծնունդ առնել:

Մինչև որ Նեւտոնի մը հանճարը խնձորի մը անկման պատճառը որոնէր և այն համոզման հասնէր թէ՛ խնձորի անկման պատճառը միեւնոյն ուժն է որ աշխարհները կը շարժէ և կը կոշուի երկրին քարշողական ուժը, պէտք էր որ դարեւ անցնէին և նախամարդուն

չքննելն ի վեր անդադարաբար՝ շուքց անուական դարգա-
ցում մը տեղի ունենար :

Ըսել թէ ինձնորք կ'իջնայ, որովհետև աստուած մը
այդպէս կը նրամայէ կամ կ'ուզէ, այսոր շատ տղայա-
կան պատասխան մը եղած պիտի ըլլար : Սակայն դարեր
ու դարեր ամբողջ մարդկութիւն մը տեսած է սրեւումն
ձագիշն ու մարդ մտնելը և պատիկ սպտ. մը նման պատ-
ճառք անգամ չէ որոնած :

II

ԿՐՕՆՔԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԶԵՒԵՐԸ

Բոլոր կրօնքները կը յանգին երեք գլխաւոր ձեւե-
րու՝ որոնք կրօնական բնաշրջման երեք կանոնաւոր
չքնններու կրնան նամապատասխանել և այդ կարգով
իրարու յաջորդած են .

1. — Վապաստուածութիւնը
2. — Բազմաստուածութիւնը
3. — Միաստուածութիւնը :

Բոլոր կրօնքները՝ ամենանախնական և ամենակը-
տէն սկսեալ մինչև ամենարարձրը՝ կը կռթնին ոգեպաշ-
տութեան (animisme) վրայ, այսինքն մարդոց այն մի-
տումը՝ որ կը ձգտի կեանք տալ ամէն առարկայի կամ
երեւոյթի (գործունէութիւն, փափաք, իզձ, ցանկու-
թիւն) :

Ո՛րքան այդ ձգտումը բնդնանբանայ, այնքան աստ-
ուածները կը բազմանան :

Վայրի մարդը իր գազափարները, զգացումները,
կամքը կ'անձնաւորէ քարերու, փայտի կտորներու,

ծառի և կենդանիներու վրայ, սաի կը կազմէ Կոսպաւոսուքիւնը :

Սակայն յետոյ, մարդկային միաքը քիչ մը կը դարգանայ և առարկաները մէկ կողմ թողելով, միմիայն բնութեան հսկայ ուժերը կ'աստուածացնէ, և այս ուժերու իւրաքանչիւրին ետեւը կ'երեւակայէ անհատական ու անտեսանելի էակ մը՝ որ կ'առաջնորդէ և կ'իշխէ. այսպէս կ'ունենանք Բազմասուածութիւնը. օրինակի համար, Ապոզոն կը կառավարէ արեգակը, Դեմեորէ կ'աճեցնէ հունձքերը: Յետոյ կուգան հովերու, ակերու, անտառներու երկրորդական շաստուածները: Բայց այդ աստուածներու խմբակէն կը զանազանուի Արամազդը՝ աւելի զօրաւոր, ամենուն վրայ իշխող, որով կրօնքը արդէն կամաց կամաց կը ձգտի Միասուածութեան:

Երբ մարդը կ'ընդնշմարէ անդրաշխարհային ամենակարող էակ մը՝ տիեզերքին արարիչն ու տէրը, անտեսանելի, հոգեղէն, յաւիտենական և անյեղի. կը հասնի ոգեպաշտութեան զագաթնակէտին: Սակայն իր երեւակայած աստուածը, իրեն յարեւման անձ մըն է, ունենալով միեւնոյն զգացումները, միեւնոյն զուրգուրանքը, միեւնոյն ցասումները և կը տարբերի միմիայն իր ամենակարողութեամբ ու յաւիտենականութեամբ:

Մարդկային ընկերութեան նախաքայլերուն այնքան տարածուած մեռելներու պաշտամունքը՝ որ կը կազմէ կրօնքներու շատերուն հիմունքը՝ ոգեպաշտութեան մէկ տարբեր ձեւն է:

Շատ բնական էր խորհիլը որ մեզի նման ապրող անձերու մէջ բնական հոգիները մեզի կը նմանէին, սա տարբերութեամբ որ՝ մահուանէ վերջ կարող էին օղին

մէջ շրջիլ, ամէն տեղ այցելել և մարդոց քնացած ժամանակ երազին մէջ երեւիլ :

Քանի որ բոլոր կրօնքներու սկզբնապատճառը հոգեպաշտութիւնն է, շատ դիւրաւ կարելի է ըմբռնել թէ՛ իւրաքանչիւրը կը տարրերի ազգերու կամ անհատներու համեմատ : Մարդը իր պատկերին համեմատ շինած է իր աստուածները, այսինքն ճիշտ Աստուածաշնչի առասպելին հակառակը :

Այդ աստուածները եղած են արիւնարբու և անգութ՝ երբ երկրիս վրայ բիրտ ուժը իշխող էր, յետոյ եղած են աւելի վեղձ :

Սակայն որովհետև մարդկային կազմը բնականէն աններող է, ամենարարեացակամ աստուածներն իսկ միշտ թշնամիներուն հանդէպ գտնուած են անողոք, աններող : Այսպէս Ներոն քրիստոնեաները կը ջարդէր՝ Արամազդի անունով, և յետոյ քրիստոնեաները իրենց կարգին իրենց եղբայրները ջարդեցին՝ իրենց սիրած աստուծուն անունով :

Հոգեպաշտութիւնը՝ որը կը շինէ աստուածը պաշտողին յար և նման, կը բացատրէ նաև թէ ինչո՞ւ մարդիկ իրենց կրօնը կը հիմնեն իրենց պատկերին համեմատ և ի՞նչպէս սխալ պիտի ըլլար ցեղի մը կրօնական բարեշրջումը բացատրել, իր պաշտած կրօնքին տեսակին համեմատ :

Իւրաքանչիւր կրօնք կը ներկայացնէ բնաշրջման երեք շրջանները, — կուսպաշտութիւն, բազմաստուածութիւն և միաստուածութիւն. իւրաքանչիւր ցեղի՛ ինչպէս նաև ամենաքաղաքակրթուած ժողովուրդներու մէջ՝ կարելի է գտնել տգէտներ, վայրենիներ և հանճարներ, ինչպէս նաև ամէն լեզուի մէջ կարելի է գտնել միավանկերը և նախնական լեզուի մէկ քանի ձեւերը :

Այսօր իսկ քրիստոնեայ ժողովուրդներու մէջ կարելի է զանազանել կրօնամոլ Յոյնը, կրօնքի անուամբ հայհոյող Իտալացին կամ զեղջուկ ջերմեռանդ Հայը: Կրօնքը արժէք մը ունի՝ դաւանող ժողովուրդին կամ անհատին ըմբռնումին համեմատ, և ասի՝ հին պատմական ժամանակներն իսկ ճշմարտութիւն էր: Օրինակի համար, հազարաւոր տարիներ առաջ երբ տիրող կրօնքը կռապաշտութիւնն էր, մէկ քանի խորհողներ ըմբռնած էին և կը դաւանէին աստուծոյ մը և հոգիի մը դոյուլութիւնը: Մեծ ամբոխը կը պաշտէր բնութեան կոյր ուժերն ու մեռելները և անոնց զոհարերութիւններ կ'ընէին:

Չոհարերութեան սովորութիւնը ծնած էր՝ մէկ կողմէն աստուածներու բարկութիւնը իջեցնելու և միւս կողմէն մեռելներու ուրուականներուն հաճելի ըլլալու դիտաւորութեամբ: Այնպէս կ'ենթադրուէր թէ՛ մարդիկ մեռնելէն վերջ ալ գերեզմանին մէջ, աստեանական աշխարհին մէջ իրենց ունեցած պահանջներն ու վայելքները ունէին, որով անոնց կը տանէին կերակուրներ, զէնքեր, կենդանիներ, կիներ, սարուկներ և այլն, և որովհետև այս մեռելները ուրուականի կամ շուքի ձևի տակ էին, նուէրներն ալ կ'այրէին կամ անոնց հետ կը թաղէին:

Ողջակէզներու դրութիւնը երկար դարեր շարունակուեցաւ, նոյնիսկ քաղաքակրթուած ժողովուրդներու քով. դեռ մինչև ամենավերջին ժամանակներս Հնդկաստանի մէջ որբեայրի կիներ ողջ ողջ կը թաղէին իրենց ամուսնոյն գերեզմանին մէջ:

Մեռելներու հանդէպ այս յարգանքը դժուարաւ ըմբռնելի է՝ հին վայրենիէն մինչև ժամանակակից գիտնականին մօտ: Այսօրուայ քաղաքակրթուած տղոց յառաջադիմութիւնները արդիւնք են մեր հայրերուն, մեր նախահայրերուն դանդաղ՝ բայց տեւական ջանքերուն,

աքնութիւններուն ու գրկանքներուն, այս իսկ պատ-
ճառով անոնց հանդէպ երախտապարտութիւն մը ան-
հրաժեշտ է :

Իարաւոր ցնորքներէ վերջ հաւատքը կ'արտայայ-
տուի հետեւեալ գլխաւոր կրօնքներով .— Պրահմանու-
բիւն, Պուսսայականութիւն, Հրեութիւն, Քրիստոնէութիւն
և Մահմետականութիւն :

Զանաւոր համառօտ ակնարկ մը նետել անոնցմէ
իւրաքանչիւրին վրայ :

III

ՊՐԱՀՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

(BRAHMANISME)

Երբ Արիացիները Հնդկաստան հասան, իրենց Վե-
տայական հին կուսպաշտ կրօնքը ժամանակին ու միջա-
վայրին հետ բարեփոխուելով՝ առաջ բերաւ Պրահմա-
նութիւնը :

Ըստ այս կրօնքին, ամենակարօղ էակ մը՝ Պրահմա
անունով՝ իրր փեղեղեղական հոգի մը և ամէն գոյացու-
թեան էութիւնը, ծնունդ կուտայ ուրիշ պրահմայի մը՝
Արարչապետին՝ ուրկէ կը ծնին աստուածները (dévās),
սատանաները (assouras), մարդիկ և ամէն արարած :

Սակայն այս ստեղծագործումը վերջնական և յա-
ւիտենական չէ. իր տեւողութիւնը մեծ Պրահմային մէկ
օրուան կը համապատասխանէ, այսինքն 2160 միլիոն
տարի. յետոյ ամէն ստեղծուած քառասային վիճակի պի-
տի վերածուի միեւնոյն տեւողութեամբ շրջանի մը մէջ :

Ան ատեն, Պրահման, երկար հանդիսաէ մը վերջ,

նոր աշխարհ մը կը ստեղծէ արարչապետին միջոցով, որը միեւնոյն տեւողութիւնը պիտի ունենայ:

Վերացական այս ծանօթութիւնները հետզհետէ փոփոխութիւններ կրեցին: Ստեղծագործ աստուծուն քով աւելցաւ ջնջող աստուածը՝ Սիւլա, և բարերար աստուածը՝ Վիինու, որ կը փրկէ ու կը պահպանէ:

Այս նրեք աստուածները՝ որոնք կը խորհրդանշեն ստեղծագործութիւնը, ջնջումն ու վերածնունդը, կը կազմեն հնդկական երրորդութիւնը: Եթէ հաւատացեալ մը այս երրորդութեան միայն պաշտամունք ընէ, միւս երկուքին հանդէպ ալ իր պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլայ:

Հնդկական ժողովուրդը, իր կրօնական հաւատալիքներուն շնորհիւ, բաժնուած էր դասակարգերու, կար դօրքը, վաճառականը, արհեստաւորը:

Պրահմանութիւնը, այսպէս ուրուագծուած իր լայն գիծերուն մէջ, կը ցուցնէ արդէն իր բարձր ձգտումները: Անոր կրօնաւորները ամենէն կնճռոտ ու բարձր հարցերու շուրջը ուսումնասիրութիւններ ըրած են շատ խորին կերպով, և արդի քաղաքակրթուած Եւրոպայի փիլիսոփայական բոլոր վարդապետութիւնները քիչ ու շատ կը գտնուին հնդկական ուսումնասիրութեանց մէջ:

 IV

ՊՈՒՏՏԱՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(BOUDDHISME)

Հնդիկ դասակարգային բաժանումները ուշ կամ կանուխ բողոքներ պիտի արթնցնէին: Արդարև, Քրիստոսէ 600 տարի առաջ Հնդիկ թագաւորի մը որդին՝

Սաքիա Մունի, կրօնական տեսակէտով մարդոց հաւասարութիւնը հռչակեց և իր վարդապետութիւնը հիմը հղաւ պուտտայական դաւանանքին:

Ըստ պուտտայական վարդապետութեան, նիւթն է յաւիտենական ու անջնջելի: Մեքենական զօրութեան ազդեցութեան տակ, անդադար նիւթը կը կերպարանափոխուի:

Մարդը, ցաւերու աշխարհի մը մէջ ծնած, միակ միջոց մը ունի ինքզինքը պաշտպանելու, այն է՝ ինքն իր մէջ ամփոփուիլ, բոլոր բաղձանքներէ, բոլոր կիրքերէ հեռու մնալով:

Ըստ Պուտտայի, նկատելով որ ապրիլը տառապիլ է և ցաւերու բուն պատճառը կիրքերն ու ցանկութիւններն են, պէտք է ուրեմն հեռու մնալ այդ ցանկութիւններէն և ըլլալ անձնուրաց. այս ոչնչացումը կը կոչուի ցիրիանա:

Պուտտա, մահուանէ վերջ իր հետեւորդները պիտի առաջնորդէ նիրվանա՝ այսինքն բացարձակ խաղաղութեան, յաւիտենական հանդստութեան:

Պուտտա, որ իմաստուն կը նշանակէ, մեռնելէն վերջ գրութիւն մը չի թողուց, իր՝ աշակերտները հաւաքեցին վարպետին խօսքերը և մեկնութիւններ տուին: Անոր խօսքերուն վրայ աւելցուեցան առասպելներ, հրաշքներ՝ որով Պուտտայի անունը աստուածացաւ ժամանակի ընթացքին: Յետոյ պուտտայականութիւնը որիչ երկիրներ փոխադրուելով (Չինաստան, Սէյլան և շն.) բոլորովին կերպարանափոխուեցաւ:

Երբ Յիսուս՝ «Ո՛վ որ իր հայրը, մայրը, ունեցածը չունեցածը մէկդի դնելով իմ ետեւէս չի գար, իմ աշակերտս ու հետեւողս չըլլար» կ'ըսէ, իրմէ վեց դար առաջ անձնուրացութիւնը քարոզող Պուտտայէն տարբեր բան մը ըսած չըլլար:

Նմանապէս երբ Պուտտայէն 5—6 դար առաջ Սո-
ղոմոն իմաստուն «Ունայնութիւն ունայնութեանց, ամե-
նայն ինչ ընդունայն է» գրած է, Պուտտայի ներվա-
նայէն տարրեր բան մը քարոզած չըլլար:

Կը տեսնուի որ մեծ իմաստուններու, վարդապետ-
ներու գաղափարներուն մէջ տեսակ մը ազգակցութիւն,
կապ, կրկնութիւն կայ՝ քիչ ու շատ տարրեր ձեւերու
տակ:

V

Հ Ր Է Ո Ւ Յ Ի Ի Ն

(JUDAISME)

Հրէաները, մինչեւ Սաւուղ, ժողովուրդ մը չէին
կազմեր, այլ աւելի թափառական սղտիկ ցեղեր էին՝
որոնց նախահայրն էր Իսրայէլ, նոյնինքն սերած Աբրա-
համէն:

Սիօնի անբերրի հողին վրայ գանուելով, Իսրայէլի
գաւազները ստիպուած էին թափառական կեանք մը
անցունել և Քրիստոսէ 15 դար առաջ տարածուած են
մինչեւ Եգիպտոս: Հոն չորս դար մնալէ յետոյ, դժգոհ
ըլլալով իրենց ստրուկի կեանքէն և օգտուելով Եգիպ-
տական ներքին խռովութենէ մը, Մովսէսի առաջնոր-
դութեամբ Կարմիր ծովը անցան և եկան հաստատուիլ
Պաղեստին:

Այն ժամանակ Հրէաներու կրօնքը չէր այն՝ ինչ որ
է այսօր: Դարեր հարկաւոր եղած են արդի միաստուա-
ծութեան բարձրութեան հասնելու համար:

Հրէաները իրենց յարմարցուցած են Բարեխաղաց

կրօնքը՝ որուն աշխարհածնունդը վեց օրուան մէջ շատ
յատկանշական է. և արդէն Աստուածաշունչի պատմու-
թիւնները հին դարերու և հին ժողովուրդներու
հաւատալիքներու պատմութեանց մէկ համախմբումն են :

Հրէութիւնը կամ Մովսիսականութիւնը բոլորովին
տարբեր հիման վրայ հաստատուած է Պուտայա-
կանութենէն :

Պուտայականութեան մէջ համաստուածութիւնն մը
կայ՝ որ կը միացնէ նիւթը և հոգեկան կարողութիւնը՝
ամենակարող էակի մը վրայ :

Հրէաները, ընդհակառակը, աշխարհը կը նկատեն
բոլորովին անջատուած սկզբնապատճառէն՝ որը գերա-
գոյն զօրութիւնն է : Հրէականութեան մէջ Ենովան
բոլոր գոյութիւններու ստեղծողը, համակ տիեզերքի
իշխող տէրն է :

Հրէից կրօնական գիրքը սուրբ նկատուած է, Աս-
տուծմէ ներշնչուած և Աստուածաշունչը երկրիս ստեղ-
ծումը կը հաստատէ :

Հնգամատեանին՝ Աստուծոյ ներշնչումով Մովսէսի
կողմէ գրուած քաջութեան ենթադրութիւնը ճշմարիտ չի
կրնար քաջութեան փանի որ այդ գրքին մէջ Մովսէսի մահ-
ուան վրայ կը խօսուի : Ատկից դատ շատ մըն ալ հա-
կատութիւններ կը պարունակէ, ինչ որ աստուածային
քաջութեան կը դադրի :

«Աստուած վեց օրուան մէջ ստեղծեց աշխարհը և
հոն դրաւ առաջին մարդը՝ ուրկից շինեց առաջին կինը
և զանոնք դրաւ երկնային գրախտին մէջ : Հակառակ
պատուէրին որպէսզի բարիի և չարի ծագին պտուղէն
չուտեն, իրենց անհնազանդութիւնը պատժելու համար
դէպի եր՛իր վճարուեցան և իրենք ու իրենց զաւակ-
ները դատապարտուեցան աշխատելու, տառապելու և
մեռնելու» :

Ուրեմն ըստ Աստուածաշունչի՝ Աստուած ստեղծած էր մարդը՝ որ բարիին և չարին գիտակցութիւնը չունէր, հետեւաբար շէր գիտեր նաև թէ անհնազանդութեամբ սխալ մը գործած պիտի ըլլար. արդ, մարդկային բնախօսական դրութեան իբր հետեւանք փորձութեան մը ենթարկուելուն համար Ադամ և Եւա արժանի՞ էին պատժուելու . . . :

Այս պատմուածքը և ասոր նման դեռ շատեր գիտական եղելութիւններու հետ անհամաձայն են: Գիտութիւնը այսօր կը հաստատէ թէ աշխարհային կեանքը իր ամէն ձեւերուն տակ դանդաղօրէն աճած զարգացած է դարերու շրջանին մէջ, սկսելով ամենապարզ ու տարրական վիճակներէ: Օրինակի համար, սկզբնական դարերու բոյսերը շատ պարզ ու տարրական կազմած մ'ունին: Առաջին կենդանիները միարջիջային առաջին բոյսերէն հազիւ կարելի է զանազանել:

Յետոյ, դարերու շրջանին մէջ, կազմածները կը բարդուին, կը կատարելագործուին (ինչպէս որ բրածոները կը հաստատեն) և միջավայրին կը յարմարին:

Անշուշտ շատ դժուար է որոշել ճշգրիտ կերպով մարդկային նախապատմական շրջանին սկզբնաւորութիւնը, բայց այսօր մեզ ծանօթ է որ՝ մարդը ժամանակի ընթացքին անդգալաբար կերպարանափոխուելով, զարգանալով արդի վիճակին հասած է և իր արժանները կը գտնուին հին հին դարերու համայնական խորերը:

Մարդը երրորդական շրջանի վերջերը կամ չորրորդական շրջանի սկիզբները կը յայտնուի վայրի վիճակին մէջ, ուրկէ վերջ դանդաղօրէն կը զարգանայ՝ մինչև որ կարող կ'ըլլայ իրեն ծառայեցնել ժամանակին աստուածացուցած ու պաշտած բնական ուժերը:

Արդ, այսօր կարելի՞ է ընդունիլ թէ մարդկային

ամբողջ սերունդները սերած են միակ զոյգէ մը . . .

Մովսէսն է որ հրէական վարդապետութեան հիմնադիրն եղած է. նա է որ տուաւ հրէական օրէնսդրութիւնը :

Հրէաները կը հաւատային ամենակարող միակ Աստուծոյ մը ու կը պաշտէին զայն. հակառակ խորհողները մահուամբ կը պատժուէին :

Հրէաներուն արգիլուած էր օտար կուսպաշտներու հետ ո՛ր և է յարաբերութիւն և ազատ էին անոնց դէմ կռուելու՝ առանց խնայելու անոնց կիներուն ու տղաքներուն :

Իսրայէլի Եհովան նախանձոտ էր և իր վրիժառութեան մէջ անդուծ ու անողօք, Եւ մարդը, հողեղէն փոշիի կոյտ մը, կոյր հնազանդութիւն մը պարտի Ամենարարձեային :

Հրէական դաւանանքին մէջ հիմնաքաջն էր Մեսիայի մը դալուստը՝ որ նախահայր մարդուն մեղքը պիտի քաւէր և անկից վերջ աշխարհի ցաւերը վերջ պիտի դանէին :

VI

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Է Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Յիսուս՝ Մարիամի և Յովսէփի տղան, Բեթղեհէմ ծնած՝ երեսուն տարեկան եղած ատեն, Հերովդէսի օրով սկսաւ իր քարոզներուն՝ որոնք պիտի ծառայէին նոր կրօնքի մը՝ Քրիստոնէութեան հիմնարկութեան : Այս նոր ազանդին մէջ երեսան եկան երկու գլխաւոր զաղափարներ՝ որոնք հիմնովին հակառակ էին Աստուածաշունչի սկզբունքներուն : Հրէաներու Եհովան՝ անո-

զոք ու վայրագ, հոս ներկայացուած է իրր բարերար հայր մը: Մարգիկ, Աստուծոյ սիրով միացած, եղբայրներ են և իրար օգնելու պարտական՝ նոր ազանդին մէջ, Հոս Հրէաները Աստուծմէ սիրուած կամ նախապատուութեամբ չեն միւս ազգերէն:

Քրիստոնէութեան մէջ աստուածային կամքը, զըթած՝ ամենուն հանդէպ, միեւնոյն բարութեամբ կ'ընդունի ամէն անոնք՝ որոնք իրեն կը դիմեն և օգնութիւն կը խնդրեն: Յիսուս իրեն կը կանչէր հալածուածները, հիւանդները, աղաքը և տկարները, անոնց կը պատուիրէր գէշ գործերէ հեռու մնալ, խոստանալով աստուածային թողութիւնը անկեղծ զղջումներու, ողորմութիւն և եղբայրասիրութիւն կը քարոզէր նոյնիակ թշնամիրին հանդէպ: Յիսուս կը դաւանէր թէ քիչ ատենէն արդի աշխարհին վերջն էր և Հրէաներու սպասած թագաւորութեան իրականացումը մօտալուտ: Ամենաբարձեալին կողմէ արդարներու շնորհուած յաւիտենական կեանքի բաղդատմամբ աշխարհի նիւթական շահերը անցաւոր և զանցառելի են:

Պէտք էր ապաշխարել, բարի ըլլալ՝ վերին Երուսաղէմէն չզրկուելու համար:

Յիսուսի կեանքի գործունէութիւնը տեղի ունեցած է Գալիլիա (Նազարէթ) և Երուսաղէմ: Գալիլիայի մէջ ընտրած էր 12 առաքեալներ՝ որոնք իրեն կը հետեւէին և իր խօսքերը կը հաւաքէին: Իրր խոսվարար ձերբակալուելով՝ մահուան կը դատապարտուի և Գողգոթայի վրայ խաչը կը հանուի:

Յիսուսի կեանքը, քարոզները, գործունէութիւնը և այլն պատկերացուած են չորս աւետարաններուն մէջ, որուն ամենէն հինը և առաջինն է Մարկոս աւետարանիչինը՝ Քրիստոսի խաչելութենէն 70 տարի վերջ գրուած: Երկրորդը, Մատթէոս աւետարանիչինն է, որուն

Յունարէն թարգմանութիւնը միայն մնացած է և հին բնագրին տեղ կը բռնէ :

Երրորդ աւետարանիչն է Ղուկաս՝ որուն գրքին մէջ կանոնաւոր դասաւորում մը չկայ :

Վերջապէս չորրորդ աւետարանիչն է Յովհաննէս , երկրորդ դարու սկիզբները , և որ Յիսուսը կը ներկայացնէ իբր Աստուծոյ մարդեղէնութիւնը , այսինքն Աստուած մարդկային ձեւին տակ , կոչու Մարիամէն ծնած է , կը դաւանի թէ՛ Յիսուս եկած էր մարդկութիւնը փրկելու նախամարդուն մեղքէն : Հոս պատմական իրադարձութիւններու քով կան նաև շատ մը հրաշքներ :

Քրիստոնէութիւնը տարածուելով ձայր տուին վիճարանութիւններն ու տարակարծութիւնները՝ որոնց վերջ մը տալու համար գումարուեցան 329ին Նիկիոյ ժողովը (Հօր և Որդւոյն նոյնութիւնը հաստատող) և 381 ին Կ. Պոլսոյ ժողովը (Երրորդութեան հռչակումը) և այլն :

ԺԱ. դարուն հռովմէական եկեղեցին կը բաժնուի Արեւելքի եկեղեցիէն (յունական , հայկական , ռուսական և այլն) :

Ամբողջ դարեր կրօնաւորները հալածանքներու շրջթայ մը հիւսեցին մտաւորականներուն , գիտութեան ռահվիրաներուն , ազատամիտներուն : Արիւն և հուր սիպեցին ամէն տեղ , ինչ որ հիմնովին հակառակ էր Քրիստոսի քարոզած ներողամտութեան , գթութեան ու հեղութեան դաւանանքին , և ահա՛ 16 րդ . դարուն ծնաւ քրիստոնէական նոր բաժանում մը՝ բողոքականութիւնը՝ որը կասկածի գաղափարը ծնցուց մարդկութեան մէջ :

Այսօր գիտութիւնը վերջին հարուածը տուաւ ո՛չ միայն քրիստոնէութեան , այլ նաև հաւատքի գաղափարին :

Մ Ա Շ Մ Է Տ Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Կրօնքներու ամենէն վերջինն է :

Արարիոյ մէջ սեմական ցեղեր թափառական ու կռապաշտ էին : Մուհամմէտ, Սուրիոյ մէջ մէկ քանի ճամբորդութիւններ ընելէ վերջ, կ'ուզէ իր հայրենակիցները դէպի միաստուածութիւն դարձի բերել : Իբր մարգարէ՝ Աստուածային պատուէրները ամփոփած է Քուրանին մէջ . որուն հիմն է

«Աստուծմէ զատ Աստուած չկայ և Մուհամմէտ անոր Մարգարէն է» :

Ըստ Քուրանի, ազօթքը՝ Աստուծոյ առաջնորդող ճամբուն կէտը կը տանի, լաւ պահուած ծոմը կը ցուցնէ երկինքի մուտքը և սակայն բարեգործութիւնը կը բանայ երկինքի դռները :

Ամէն Մահմէտական պարտի օրը հինգ անգամ ազօթել, ամբողջ բամազանի ամսուն ծոմ պահել, կեանքին մէջ գէթ մէկ անգամ Մէքքէ ուխտի երթալ :

Բախտի խաղերը, վաշխառութիւնը, գերութիւնը և ալքօլաւոր ըմպելիներու գործածութիւնը խստօրէն և բացարձակապէս արգիլուած են :

Բազմակնութիւնը ներելի է, որոշ պայմաններու տակ :

Մահմետականութիւնը սկիզբէն իսկ չունէր կղերականութիւն : Նոյնիսկ Պալիֆան Աստուծոյ փոխանորդը չէ, այլ միայն Մարգարէին տեղակալը :

Ազօթքը մզկիթին մէջ տեղի կ'ունենայ իմամին հսկողութեամբ, բայց իմամը մասնաւոր կարգ մը չունի . ամէն առաքիլն անհատ կրնայ իմամի դերը կատարել :

Մուէզզինն ալ մզկիթ կը հրաւիրէ հաւատացեալ-

ներք և ամէն մարդ այդ պաշտօնը կրնայ կատարել :

Մնուկդի, ամուսնութեան, մահուան առթիւ կրօնագան ո' և է արարողութիւն տեղի չունենար :

Մահմէտականութիւնը՝ հակառակ իր պարզութեան՝ ծնունդ տուած է վէճերու և ունի երկու գլխաւոր բաժանում 1. Շիիներ, 2. Սուննիներ :

Այսօր շատ տարրերութիւն կայ Հնդկաստանի, Արաբիոյ և Պարսկաստանի մէջ գործադրուած մահմէտականութեան միջև :

Հնդկաստանի մէջ Մուհամմէտ և անոր յաջորդ մարապուները աստուածներ են և շատ տեղեր կարելի է զանազանել պրահմանութենէն :

Պէրպէրիներուն մէջ բազմակնութիւնը արգիւտած է :

VIII

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀՍԻԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒ

Ը Ն Կ Ե Ր Ա Յ Ի Ն Ա Ջ Դ Ե Ց Ո Ւ Յ Ի Ի Ն Ը

Իւրաքանչիւր կրօնքի հիմը կը կազմեն բարոյական սկզբունքներ՝ որոնք հաւատացեալներու ներկայացուած են իբր աստուածային պատգամ :

Այդ սկզբունքները կը տարրերին միջավայրին ու բաղաբակրթութեան աստիճանին համեմատ, բայց ամէնքն ալ ներշնչուած են հիմնական մէկ գաղափարով, այսինքն՝ բարիին ու չարին տեսութեամբ :

Եթէ հաւատացեալը այդ պատուէրներուն հակառակը գործէ, կեանքին մէջ և կեանքէն վերջ անդիի աշխարհը պատիժներու պիտի ենթարկուի : Ամէն անհատ պիտի դատուի իր գործերով :

Արդ . կրօնական բարոյական սկզբունքները շահ-
խնդրութեան վրայ հիմնուած են և անհատի մը վրայ
կ'ազդեն խոստումներով կամ պատժելու սպառնալիքնե-
րով : Իսկ բուն բարոյագիտութիւնը պիտի ջատագովէր
ճշմարտութեան ու արդարութեան արտայայտութիւնը
եղող բարիին սէրը : Ապագայի երջանկութեանց ակն-
կալութիւնները կամ պատիժի մը վախը շատ յարաբե-
րական բարոյագիտութիւն մը կը ներկայացնեն :

Կրօնի կապուած բարոյականը կը տարբերի ժողո-
վուրդներու համեմատ : Գողութիւնը , սպաննութիւնը ,
շնութիւնը որոշ ժողովուրդներու մէջ համարուած են
առաքինութիւն : Սրինակի համար , բազմակնութիւնը
Արեւմուտքին մէջ ոճիր է , իսկ Արեւելքի մէջ՝ առա-
քինութիւն : Նոյնպէս քրիստոնեան անհաւատ է Արա-
բիոյ մէջ , պուտտայականը՝ Պոլսոյ մէջ և մահմետակա-
նը՝ Բարիզի մէջ :

Ընդհակառակը եթէ մարդ թօթափէ կրօնի սանձը ,
այն ատեն աւելի ողջամիտ կ'ըլլայ և կը ցանկայ լա-
ւագոյնը գործելու :

Անշուշտ վայրի ազգերու , ազէտ ցեղերու վրայ
կրօնքը իր բարերար ազդեցութիւնը ունեցած է և սանձ
մը դրած՝ մարդկային վայրի հակումներուն :

Սակայն քանի որ մէկ կողմէն մարդիկ կը քաղա-
քակրթուին , գիտութիւնները կը զարգանան , ծանօ-
թութեանց հորիզոնը կ'ընդարձակուի , կը տապալին կրօ-
նական հաւատալիքները և կը ջնջին բարերար ու սպառ-
նալից աստուծոյ մը դոյութիւնը , կրօնքի սկզբունքներուն
ալ կը փոխարինեն բնական բարոյականի գիտակցու-
թիւնը . արուեստական կեղծ գիտակցութիւնով կամ խրդ-
մտանքով՝ այսօր կրօնքը չի կրնար մարդկութեան բա-
րելաւութեան սատարել :

Կրօնքը իբր բարոյական հիմունք , ինչպէս նաև իբր
դաւանանք , սնանկ հռչակուած է :

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ջանացինք համառօտ կերպով գաղափար մը տալ գիտութեանց, փիլիսոփայութեան և կրօնքի մասին:

Եւ տեսանք թէ՛ մարդ, տիեզերքն ու անոր երեւոյթները բացատրելու համար ժամանակն ու միջավայրին համեմատ վարդապետութիւններ, տեսութիւններ ունեցած է: մինչեւ որ փորձառական գիտութիւնը դրական պատասխան մը տուած է:

Եւ ահա՛, բնազանցական տեսութիւնները, կրօնական աւելորդապաշտութիւնները, գերբնական արարիչի մը վարկածը կը ջնջուին, կը շքանան գիտական լոյսին ազդեցութեամբ:

Գիտութիւնը, ճշմարտութեան գիտութիւնը, քանդեց կրօնական աւելորդապաշտութիւններու հսկայ լեռը:

Մարդկութիւնը կը յառաջանայ, կը զարգանայ դանդաղօրէն, բայց տեւականօրէն գիտութեան շնորհիւ և աւանց գիտութեան յառաջդիմութիւն կարելի չէ:

Ջանացինք դարաւոր տգիտութեան խարխալումներու վարագոյրը պատուել. գիտութեան լոյսը կը շողայ ՉՈրդ. դարուն մէջ. արդեօք մեր մասւնորական երկտասարդութիւնն ալ պիտի օղտուի՞ և սիրէ՞ գիտութիւնը՝ որ կը ձգարի միշտ յառաջ, միշտ աւելի բարձր:

Յ Ա Ն Կ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ. — ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	
I Գիտությունը	11
II Գիտություններու Գասաւորումը	21
ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. — ՓԻԼՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆԸ	
I Փիլիսոփայություն	42
II Պատմական երկու խօսք	45
III Գիտություններու փիլիսոփայական յեւրից Եզրակացությունները	50
ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ. — ԿԹՆՊԸ	
I Հատուցի ծագումը	59
II Կրօնքի գլխաւոր ձեւերը	65
III Պրահմանություն	69
IV Պատասխանություն	70
V Հրէություն	72
VI Քրիստոնէություն	75
VII Մանիքեականություն	78
VIII Կրօնական հաւատալիքներու բնկերային ազդեցությունը	79
ԵՋՐԱԿԱՅԻՆՈՒԹԻՒՆ	81

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.— Նորածիններու Առողջապահութիւնը (Սպառած)	
2.— Զերմամիզութիւնը	ՂՐԸ. 10
3.— Թոճախար	» 10
4.— Սիճիկիւք	» 10
5.— Արարիչը Գիտութեան առջեւ, Բ.Տիպ(Մաճուղի առկ)	
6.— Կրօնը եւ Քարեշրջութիւնը, Հեքէլ (Թարգմ.)	
7.— Վախը, Մօսօ (Թարգմ.)	
8.— Պատյա մը սենեակիս շուրջ (Թարգմ.)	
9.— Ցարեբք Արկրագործութեան	
10.— Գիտութիւն, Փիլիսոփայութիւն եւ Կրօն	ՂՐԸ. 30
11.— Տարվինականութիւն	
12.— Սէրը (Բնագանց. եւ բնագաւտմ. ուսումնասիրութիւն)	
13.— Ընկերավարութիւն	
14.— Ցարեբք Փիլիսոփայութեան	
15.— Կեանք եւ Մահ	

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. — ԱՅՈՒ ԼԱԼԱ ՄԱՀԱՐԻ, Քասիտ, Ա. Իսահակեան
ՂՐՀ. 30
2. — ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ, Դրամա 4 Արար, Շիրվանզատ
ՂՐՀ. 40
3. — ԽՈՆԱՐՀՆԵՐԸ, Տիպեր, Յ. Յշակեան
" 5)
4. — ՆԱՄՈՒՍ, Դրամա 4 Արար, Շիրվանզատ
" 30
5. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՅԻՆԱՐԱՆ, Պատկերագրեր,
Սաս-Վանի ՂՐՀ. 15
6. — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԵԳՐՔ, Յ. Սարգիսեան
1922 Ա. Տարի ՂՐՀ. 100
7. — ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՐԳԱՐԱՆ, Լիակատար գրագրի,
415 երգ. թղթ. 100, Լաթ. ՂՐՀ. 125
8. — ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ստ. Պալասանեան
Գ. Տարգրութիւն ՂՐՀ. 125

Կեդրոնատեղի՝ Կիլիկիա Գրատուն

Զարմաբնդլար, Մուսթաֆա փաշա խան, թիւ 2
Կ. ՊՈԼԻՍ

« GILICIA » BOOK STORE

57 La Belle Ave., H. P.

(U. S. A.)

DETROIT, MICH.

MELIK SOUKIAS

90 Lexington Ave.

(U. S. A.)

NEW-YORK

CITY

[454]

A $\frac{11}{10167}$

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. ՆՈՐԱԾԻՆՆԵՐՈՒ ԱՒՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ (Սպ.)
2. ԱՐԱՐԻՉԸ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌՋԵԻ, Բ. Տպ. (Սպ.)
3. ՋԵՐՄԱՄԻՋՈՒԹԻՒՆԸ Դրշ. 10
4. ԹՈՔԱԽՏԸ " 10
5. ՍԻՖԻԼԻՍԸ " 10
6. ԿՐԾՆԸ ԵՒ ԲԱՐԵՇՐՋՈՒՄԸ (Թարգմ.)
7. ՎԱԽԸ (Մասոյի [Թարգմ.]
8. ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ " 30
ԿՐԾՆՔ
9. ՏԱՐԵՐՔ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ
10. ՊՏՈՅՏ ՄԸ ՍԵՆԵԱԿԻՍ ՇՈՒՐՋԸ (Թարգմ.)
11. ՏԱՐՎԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
12. ՏԱՐԵՐՔ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ
13. ՍԷՐԸ (Բնագրաստիկան եւ ղնագրակցական ուսումնաւիրութիւն)

ԳԻՆ 30 ՂՐՇ. — 50 ՍԷՆԹ

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ ԿԻԼԻԿԻԱ ԳՐԱՏՈՒՆ

CILICIA BOOK STORE

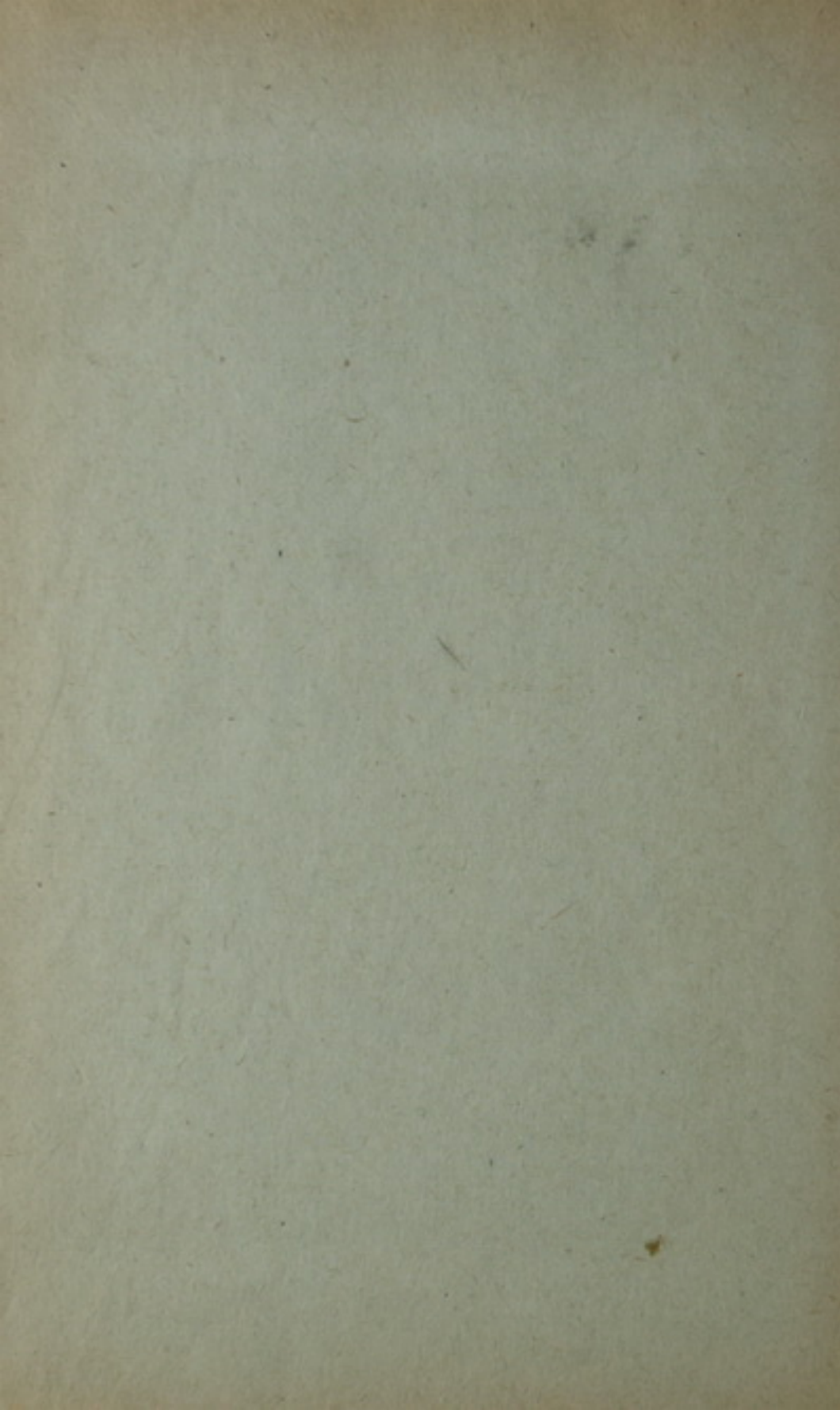
57, La Belle Ave. H. P.

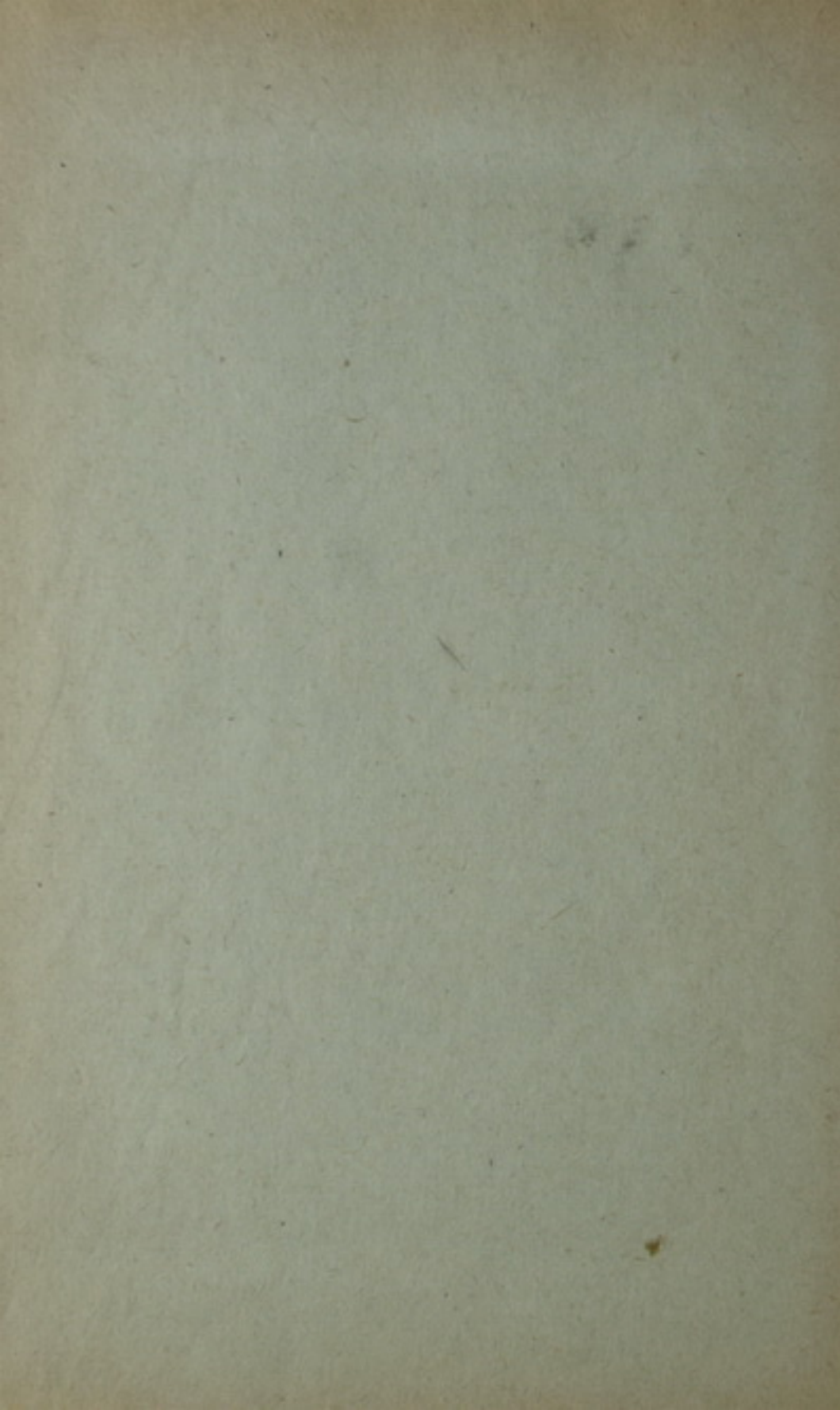
(U. S. A.)

DETROIT, MICH.

Phone: HEMLOCK 3758-J

Կը գանուի նաեւ բոլոր գրաւաճառներու մօտ:

ЦЕНА

71
10164